

РЕСПУБЛИКА БОЛАЛАР ИЖТИМОЙ
МОСЛАШУВИ МАРКАЗИ

Д.А. НУРКЕЛДИЕВА, Я.Е. ЧИЧЕРИНА

**ИЛК, МАКТАБГАЧА
ВА КИЧИК МАКТАБ
ЁШИДАГИ БОЛАЛАРНИ
ПСИХОЛОГИК, ПЕДАГОГИК
ВА ЛОГОПЕДИК ТЕКШИРИШ**

Тошкент
«Янги аср авлоди»
2007

Мазкур услубий қўлланмада илк, мактабгача ва кичик мактаб ёшидаги болаларни психологик-педагогик ва логопедик текшириш, унинг натижаларини таҳлил қилиш, болаларнинг руҳий ривожланишидаги бузилишларни аниқлаш усуллари ёритилган.

Услубий қўлланма тиббий-психологик-педагогик комиссия мутахассислари, шунингдек, илк, мактабгача ва кичик мактаб ёшидаги болалар билан ишлаётган психологлар, педиатрлар, педагоглар, логопедлар, психоневрологлар, тарбиячилар учун мўлжалланган.

Қўлланмадан университетларнинг психология ва дефектология бўлимларида таҳсил олаётган талабалар, халқ таълими ходимларини малакасининг ошириш тизимида фойдаланиш мумкин.

Психология фанлари доктори, проф. Ф.Б. Шоумаров
таҳрири остида

Мазкур қўлланма 2007 йил 27 февралда Республика таълим маркази махсус таълим бўлими илмий методик кенгашининг 1-сонли йиғилиши қарори билан нашрга тавсия этилди.

ISBN 978-9943-08-103-1

© Д.А. Нуркелдиева, Я.Е. Чичерина. «Илк, мактабгача ва кичик мактаб ёшидаги болаларни психологик, педагогик ва логопедик текшириш». Тошкент «Янги аср авлоди», 2007 йил.

КИРИШ

Бола ҳаётининг дастлабки йилларида социум билан ўзаро алоқадорлиги, ҳаракатларини бузадиган салбий омиллар унинг миясидаги етилиш жараёнини кечиктиради, тормозлайди ва анализаторлараро мураккаб тизимнинг шаклланишига тўсқинлик қилади. Бундай болаларга ўз вақтида психологик-педагогик, коррекциялаш ёрдами кўрсатиш учун унинг руҳий ва ижтимоий ривожланишидаги нуқсонларни мумкин қадар эрта аниқлаш, кейинчалик бартараф этилиши мушкул бўлган нуқсонларни илк ёшда бартараф этиш, ногиронликни олдини олиш, болалар ва ўсмирларнинг ижтимоий мослашувини амалга оширишда жуда муҳим аҳамият касб этади. Ҳозирги вақтга қадар Республикамизда бу муаммони ҳал этишга доир илмий асослар мавжуд эмас. Болаларнинг туғилганидан то уч ёшгача бўлган руҳий ва ижтимоий ривожланиш кўрсаткичлари бўйича маълумотлар деярли йўқ. Шу сабабли регионнинг хусусиятларини эътиборга олган ҳолда ишлаб чиқилган психологик-педагогик ташхис қилиш методлари ишлаб чиқилмаган. Илк ёшдаги болаларнинг руҳий ва ижтимоий ривожланишини эрта ташхис қилиш бўйича мутахассислар ва ота-оналар учун ўқув-методик қўлланмалар, материалларга эҳтиёж сезилмоқда. Мутахассислар ёш ота-оналарга маслаҳатлар беришда бир қатор қийинчиликларга дуч келмоқдалар. Шуларни эътиборга олган ҳолда тайёрланган ушбу методик қўлланма илк ёшдаги болаларни, шунингдек мактабгача ва кичик мактаб ёшидаги болаларни психологик-педагогик ўрганишда ТППК мутахассислари, педагоглар, дефектологлар, психологлар, тарбиячилар ва ота-оналарга ёрдам беради.

ИЛК ЁШДАГИ БОЛАЛАРНИ ПСИХОЛОГИК-ПЕДАГОГИК ТЕКШИРИШ

ПСИХОЛОГИК-ПЕДАГОГИК ТЕКШИРИШ ТАМОЙИЛЛАРИ, МЕТОДЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Болани психологик-педагогик текшириш психологик-тиббий-педагогик текширишнинг бир йўналиши бўлиб, унинг ривожланиш хусусиятларини ҳар томонлама ўрганишга имкон беради.

Гўдак ва илк ёшдаги болани психологик-педагогик текширишнинг асосий мақсади: боланинг руҳий ривожланиш даражасини аниқлаш, психик функцияларининг шаклланиш хусусиятларини ўрганиш, руҳий ривожланишидаги бузилишлар (нуқсонлар) характери ва даражасини аниқлашдир.

Психологик-педагогик текшириш вазифаларига қуйидагилар киради:

боланинг ҳиссий ва коммуникатив доирасининг ривожланиш даражасини аниқлаш ва тавсифлаш;
сенсор ва ҳаракат функцияларининг ривожланиш даражаларини аниқлаш ва тавсифлаш;
манипулятив, предметли ва ўйин фаолиятининг ривожланиш даражасини аниқлаш тавсифлаш;
ақлий ва нутқий ривожланиш даражасини аниқлаш;
ижтимоий-маиший фаолиятнинг ривожланиш даражасини аниқлаш;
бола ва ота-она муносабатларининг ёшига мослик даражасини аниқлаш;
боланинг руҳий ривожланиш салоҳиятини аниқлаш, потенциал имкониятлари асосида коррекцион ишларни белгилаш;
ота-оналар ва мутахассислар учун методик тавсиялар ишлаб чиқиш.

Психологик-педагогик текширишнинг асосий методлари қуйидагилардан иборат:

- боланинг ўзи ва ота-онаси билан суҳбат;
- анамнестик ва катамнестик ўрганиш;
- кузатиш;
- эксперимент.

Психологик текшириш (ўрганиш) тамойиллари

- бола руҳиятини **комплекс** ўрганиш тамойили, яъни турли мутахассислар томонидан ўрганиш. Бу тамойил болани барча мутахассисларнинг (шифокор, дефектолог, психолог, педагог) текширишидан олинган маълумотларни эътиборга олишни назарда тутди;

- **аналитик-синтетик** ўрганиш тамойили, яъни боланинг фақатгина билиш жараёнларинигина эмас, балки ҳиссий-иродавий доираси ва хулқини текширишни назарда тутди. Шунингдек, болаларнинг ақлий қобилиятларининг шаклланишига таъсир этадиган жисмоний ривожланиши ҳам эътиборга олинади;

- **системали ва тўлиқ** ўрганиш тамойили боланинг руҳий ривожланишидаги алоҳида бузилишларнинг намоён бўлиши ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва бир-биридан келиб чиқишини, уларнинг иерархияси, бирламчи ва улар асосида келиб чиқадиган иккиламчи бузилишларнинг ўзаро муносабатини назарда тутди;

- боланинг руҳиятини ўрганишдаги яна бир тамойил **динамик** ўрганишдир. Бу тамойил бўйича, болани ўрганишда, текшириш вақтида у биладиган ва бажара оладиганларни эмас, балки уларнинг таълимдаги имкониятларини ҳам эътиборга олиш лозимдир. Динамик тамойил асосида Л.С.Виготскийнинг болаларни «яқин ривожланиш зонасини», таълимда уларнинг потенциал имкониятларини ўрганиш ҳақидаги фикрлари илгари сурилади;

- бола руҳиятини **объектив** ўрганиш тамойили, яъни текширишда бола учун табиий ҳолатни юзага келтириш;

- текшириш шароитини ва методларини танлашда боланинг **ёш хусусиятларини эътиборга олиш** тамойили;

- боланинг руҳиятини, айниқса билиш жараёнларини ўрганишда унинг фаолиятини, вазифаларни бажариш услубини эътиборга олиш тамойили.

Боланинг онаси билан суҳбат ўтказаетганда асосан қуйидаги саволларга жавоб олиш ўрганилаётган бола ҳақида мутахассисга зарур бўлган маълумотларни беради:

- ҳомиладорликнинг кечиши, ҳомиладорлик даврида онанинг бошидан кечирган (агар бўлса) оғир юқумли касалликлар, оғир кечган токсикозлар, интоксикациялар, механик жароҳатлар, зарарли ишлаб чиқаришда меҳнат фаолияти ва ҳоказолар;

туғруқ жараёни қандай кечгани, туғруқ вақтидаги турли патологик ҳалатларнинг мавжудлиги;

чақалоқлик даврида боланинг ривожланишидаги оғишишлар (агар мавжуд бўлса), ота-онанинг шикоятлари ва хавотирлик сабаблари;

гўдакнинг бошини ушлаши, эмаклаши, ўйинчоқларни библиши, уларни ўйнаши, яқинларини таниши, тик тура олиши, қачондан бошлаб юриши, биринчи сўзлари, жумлаларни нутқининг ривожланиши ва бошқалар.

Она гўдак билан доимо бирга бўлганлиги сабабли боланинг ривожланиши ҳақида муҳим маълумотга эга бўлади ва улардан мутахассислар текшириш натижаларини таҳлил қилишда фойдаланишлари мумкин. Онага берилаётган саволлар боланинг ривожланишини баҳолашга эмас, балки бола ҳаётидаги аниқ далилларни олишга қаратилиши лозим. Она билан суҳбат ўтказиш унинг болага бўлган муносабати, уларнинг ўзаро боғлиқлиги ҳақида маълумот олишга имкон беради.

Болани кузатиш бевосита маслаҳат қабулида, текшириш вақтида амалга оширилади. Кузатиш вақтида психолог боланинг руҳий ва нутқий ривожланиш хусусиятларини характерлайдиган баъзи бир томонларни, масалан: янги шароитга, нотаниш одамларга бўлган реакциясини, алоқага киришиш хусусиятларини, алоқа қилишда вербал воситалардан фойдаланиши, атрофга бўлган қизиқишнинг намоён бўлиши, онанинг болага бўлган муносабати: ҳиссий ўзаро таъсир характери, хулқий реакциялар: гипо ва гиперфаоллик, қўзғалувчанликнинг кучлилиги, тез чарчаш ва ҳоказоларни эътиборга олади.

Боланинг руҳий ривожланиш хусусиятларини янада чуқурроқ ўрганиш, руҳиятидаги бузулишларнинг даражаси ва ўзига ҳоҳ томонларини аниқлаш учун экспериментал тадқиқот методларини қўллаш зарур. Бу метод кўп ҳолларда таълимий экспери-

мент кўринишида ўтказилади. Таълимий эксперимент методи боланинг имкониятларини аниқлаш мақсадида методнинг тузилишига турли ёрдам чораларини киритилишини назарда тутлади. Текшириш жараёнида қуйидаги ёрдам турларидан фойдаланилади: ҳаракатни тақлид асосида бажариш, тақлид асосида имо-ишорадан фойдаланиб, нутқий кўрсатма ёрдамида бажариш. Ўрганиш, яъни боланинг ноадекват ҳаракатлардан адекват ҳаракатларга ўтиши унинг сақланган потенциал (ички) имкониятлари мавжудлигидан дарак беради.

Психологик-педагогик текширишни ўтказишга қўйиладиган талаблар

Психологик-педагогик ва логопедик текширишни тиббий текширишдан сўнг ўтказиш мақсадга мувофиқ бўлади, чунки руҳий ривожланишдаги бузулишларни таххис қилишда анамнестик маълумотлар, статик, неврологик ва руҳий ҳолатлар, кўриш, эшитиш функцияларининг сақланганлиги, шунингдек, ҳаракат бузулишларининг характери ва даражаси муҳим аҳамиятга эга бўлади. Бундай маълумотларни таҳлил қилиш психолог ва логопедга текширишда керакли йўналишни, текшириш методикаларини тўғри танлашга имкон беради.

Текшириш методи ва методикаларини танлаш боланинг ёши, унинг мотор, сенсор, ақлий имкониятлари, нутқнинг мавжудлиги ёки йўқлигига боғлиқ бўлади.

Илк ёшдаги болаларни психологик-педагогик текшириш бир қатор хусусиятларга эга. Чунки бу ёшдаги болалар экспериментатор билан ҳар доим ҳам осон алоқага киришмайдилар, топшириқларни бажаришга интилмайдилар. Булар 8-9 ойликдан 2 ёшгача болаларда кузатиладиган нотаниш одамлар, нотаниш вазиятга нисбатан қўрқув, уялишга, тортинишга; иккинчидан, ўзига хос қўрқувлар (оқ халатдан, болага тегишдан, ўрнини ўзгартиришдан ва ҳоказолардан), депрессив кайфият, ўжарлик, негативизм билан боғлиқдир. Бола ўжарлик қилганда, чарчаганда, толиққанда текширишни тўхтатиш зарур. Дастлабки қабулда унинг ёшидан келиб чиқиб 3-4 топшириқ таклиф этилади.

Текширишни она ёки ота билан суҳбатдан бошлаш лозим. Суҳбат вақтида болани ота-онасидан ажратмасдан, унга янги вазиятга, нотаниш одамларга кўникишга вақт берилади. 1 ёшдаги

болани, шунингдек, ҳаракатларида оғир нуқсонни бўлган болаларни текширишга овоз чиқарадиган ўйинчоқлар, эркалагиб гапириб каби таъсирлар ёрдамида жалб этилади. Ёши каттароқ болаларни эса турли топшириқларнинг сюжетини битта умумий ўйинга ўтказиш орқали текшириш вазиятига киритилади.

Текширишни боланинг мустақил фаолиятини кузатиб, унинг фаоллиги, ўйин, предметли ҳаракатларининг турлилигига эътибор беришдан бошлаш мақсадга мувофиқ. Агарда бола ўйинчоқларни ўйнамаса, катта одам ўйинчоқларни таклиф этиб, уларни ўйнаш усулларини кўрсатади. Текширишни ўтказиш учун бир қанча предметлар ва ўйинчоқлар тўплами зарур бўлади.

Экспериментал текшириш бола учун қизиқарли бўлган содда, осон топшириқлар беришдан бошланади. Сўнгра бир қатор анча мураккаб бўлган топшириқлар берилади. Аммо бола толқишининг дастлабки кўринишидаёқ унинг диққатини анча осон бўлган топшириққа йўналтириш ёки дам бериш тавсия этилади. Билиш фаолиятини тадқиқ этишда топшириқни бажариш усулларини кўрсатиш 3 мартадан ошмаслиги керак. Катталарнинг нутқи бола ҳаракатларини ташкил этади, йўналтиради, рағбатлантиради, натижаларини баҳолайди. Текшириш вақтида доимо болани ҳиссий қўллаб-қувватлаш, нутқ ёрдамида, имо-ишора, мимика орқали ижобий баҳолаб бориш зарур.

Бола умуман ҳаракатсиз бўлганда, нутқи шаклланмаган ҳолларда у фақат катталарнинг ўйин ҳаракатларини кузатади. Экспериментатор боланинг катталар ҳаракатларига бўлган диққатини, қизиқишининг фаоллиги ва турғунлигини, ҳодисага бўлган ҳиссий муносабатини, эспрессив-мимик реакциясини эътиборга олади.

Экспериментал синовларни танлашда текшириш методикалари болаларнинг ёшига мос бўлиши; у ёки бу функцияни ўрганиш биргина эмас, балки йўналиши бўйича яқин бўлган бир неча методикалар қўлланилиши зарур.

1 ЁШГАЧА БЎЛГАН БОЛАЛАРНИ ТЕКШИРИШ

Экспериментал-психологик текшириш методикалари

№	Методикалар	Ойлар											
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	Идрок этилаётган предметларга нигоҳини қаратиши ва предметнинг ҳаракати билан нигоҳининг мутаносиблиги	X	X	X	X								
2	Предметларнинг ҳаракати тўхтаганда нигоҳ билан кузатишни тўхтатиш		X	X	X								
3	Кўринмаётган траекторияни нигоҳ билан кузатиш			X	X	X	X						
4	Яширилган предметларни излаш						X	X	X	X			
5	Товушга қулоқ солиш	X	X	X	X								
6	Расмни кўздан кечириш			X	X								
7	Ўйинчоққа боланинг кўзи тушганда қўл ҳаракатларининг фаоллашуви			X	X	X	X	X					
8	Илжайиш		X	X	X	X	X						
9	Формал алоқага муносабат						X	X	X	X	X	X	X
10	Катталар билан							X	X	X	X	X	X
11	Товушли жавоблар		X	X	X	X	X	X	X				
12	Белги сўзларни тушуниш									X	X	X	X
13	Предметлар билан манипуляция қилиш								X	X	X	X	X

КЎРИШ РЕАКЦИЯЛАРИНИ ТЕКШИРИШ

Идрок этилаётган предметларга нигоҳини қаратиши ва предметнинг ҳаракати билан нигоҳининг мутаносиблиги

Текшириш материаллари: 7-10 см бўлган ёрқин бўялган ўйинчоқ.

Текшириш методикаси: навбатма-навбат орқаси ва қорни билан ётган болнинг кўз олдида (30 см масофада) ўйинчоқ қўйилади. 5-10 сония давомида боланинг нигоҳини ўйинчоққа қаратиш лозим. Сўнгра аста 50 см масофада ўйинчоқни горизонтал, вертикал ва айлана йўналишларида ўрни ўзгартирилади.

Боланинг реакцияси:

1 ойликда – қисқа муддатга нигоҳини қаратиш (3-5 сония) ва ҳаракатдаги ўйинчоқни 5-10 см га чет томонга сурилганда кўзни тепага-пастига қаратиб кузатиш;

2 ойлик – ўйинчоққа анча узоқ нигоҳини қаратиш (10-15 сония) ва 10-15 см масофадаги горизонтал йўналишда ҳаракатланаётган ўйинчоқни оҳиста нигоҳи билан кузатиш;

3 ойлик – ҳаракатланаётган ўйинчоқнинг горизонтал, вертикал ва айлана йўналишдаги барча траекториясини кўзнинг оҳиста ҳаракати ва бошни буриш ёрдамида кузатиш.

Предметнинг ҳаракати тўхтатилганда нигоҳ билан кузатиши ҳам тўхтатиши

Текшириш материаллари: 7-10 см катталиқдаги ёрқин рангдаги ўйинчоқ.

Текшириш методикаси: бола чалқанча ётганда ўйинчоқнинг горизонтал ҳаракатини нигоҳ билан кузатиш реакцияси юзага келтирилади. Сўнгра бола кузатаётган ўйинчоқнинг ҳаракати тўхтатилади.

Боланинг реакцияси:

2 ойликда – ўйинчоқнинг ҳаракати тўхтатилганда боланинг кўз соқчаларини предметнинг босиб ўтган траекториясини сакрагансимон нигоҳ билан кузатиш ва яна тўхталган объектга қайтиши кузатилади.

3 ойликда – предмет тўхтаганда кузатиш ҳам тўхтатилади.

Кўринмайдиган траекторияни кузатиши

Текшириш материаллари: 5-7 см катталиқдаги ёрқин рангдаги ўйинчоқ, 7 см кенглиқдаги экран.

Текшириш материали: чалқанча ётган боланинг кўз олдида ўйинчоқнинг ўрни ўзгартирилади ва унга боланинг нигоҳи қаратилади. Ҳаракатланаётган ўйинчоқ бола кўз ўнгидан 50 см узоқликда бўлган экран ортига ўтказилади ва ўз ҳаракатини тўхтатмай, йўналишини сақлаб бир мунча вақтдан сўнг экраннинг бошқа томонидан кўринади.

Боланинг реакцияси:

3-5 ойлик бола ўйинчоқ экран ортига ўтиб кўринмай қолганидан сўнг ҳам унинг йўналишини нигоҳи билан кузатишдан тўхтамайди ва экран ортидан яна кўринган вақтда (бошқа томонда) унинг нигоҳи ўша жойга тушади. Бу реакцияга 3 ойлик болада 3-5 мартадан сўнг, 4-5 ойлик болада 1-3 тажрибадан сўнг эришиш мумкин.

Яширилган предметни қидириш

Текшириш материали: 10 см гача бўлган ўйинчоқ, рўмолча.

Текшириш методикаси: болани столга ўтказилади. Уни ўйинчоқ билан қизиқтириб, кўз олдида ўйинчоқни рўмолча билан беркитилади.

Боланинг реакцияси:

6-8 ойлик бола бироздан сўнг ёки тажриба такрорланганда (5 марта) ўйинчоқни рўмолча тагидан олади. Каттароқ бўлганда эса ўйлаб ҳам ўтирмасдан ўйинчоқни дарҳол рўмолча остидан олади.

ЭШИТИШ РЕАКЦИЯЛАРИНИ ТЕКШИРИШ

Товушга қулоқ солиш

Текшириш материали: исталган мусиқий оҳанг таъсири.

Текшириш методикаси: бола чалқанча ётган ҳолатида унга кўрсатмасдан шиқилдоқни 10-15 сония давомида шиқиллатилади.

Боланинг реакцияси:

1 ойликда – қисқа муддатга (10-15 сония) барча турдаги фаоллик тўхтайтиди. Образли айтганда «қотиб қолади».

2 ойликда – «қотиб қолиш» реакциясидан сўнг (5-10 сония) бола кўзи билан қидирув ҳаракатларини амалга ошира бошлайди, бошини у ёки бу томонга буриб овоз манбаини қидиради.

3 ойликда – қисқа муддатли чамалаш (ориентирлаш) реакци-
ясида сўнг бола фазода овоз манбаини топади ва бошини товуш
келган томонга буриб, нигоҳини ташлайди.

ПРЕДМЕТЛАР БИЛАН ҲАРАКАТЛАРНИ ТЕКШИРИШ

Расмларни кўздан кечириш

Текшириш материали: содда, ёрқин ифодаланган предмет
расми (гул, типратикан, машина ва ҳоказолар).

Текшириш методикаси: бола чалқанчасига ётган ҳолатда унга
предметнинг расми кўрсатилади.

Боланинг реакцияси:

3 ойликда – бола тасвирланган расмни кўздан кечириб, уни
нигоҳи билан «ушлаб кўргандек» бўлади.

*Бола ўйинчоқни кўрганида қўл ҳаракатларининг фаоллашуви
(ўйинчоқни ушлаб олиш).*

Текшириш материали: 10 см гача катталиқдаги учта ёрқин
рангдаги овоз чиқарадиган ўйинчоқлар.

Текшириш методикаси: бола чалқанча ётган ёки ярим ўтир-
ган ҳолатда бўлади, унга кўкрагидан 10 см узоқликдаги масофа-
да 20 сония оралиғида ўйинчоқ кўрсатилади.

Боланинг реакцияси:

3 ойликда – боланинг қўлига ўйинчоқни теккизиш кўриниши-
даги қўшимча тактил таъсирдан сўнг унинг қўлларидagi фаол-
лик кучаяди: бармоқларининг ҳаракати юзага келади, кафтини
қисади ва бўшатади, ўйинчоққа қўлини узатади;

4 ойликда – қўшимча таъсирларсиз бола қўлини ўйинчоққа
узатади ва уни ушлаб олади;

5 ойликда – бола ўйинчоққа қўлини узатади ва иккала қўли
билан уни ушлаб олади;

6 ойликда – бир қўли билан ўйинчоқни ушлаб бошқа қўлига
ўтказиб, иккинчи ўйинчоқни истаган томонидан чангаллаб олади;

7 ойликда – иккала ўйинчоқни ушлаб қолиш учун бола оғзи-
ни, тирсагини ёки бир қўлини ишга солади ва қўлини бўшатиб
таклиф қилинган учинчи ўйинчоқни олади.

Предметлар билан манипуляция (ҳаракат) қилиш

Текшириш материали: турли катталиқдаги 5-7 та ўйинчоқ,
қопқоғи бўлган қутича, шар, машина, пирамидача, кубиклар,
боғичлари бўлган ўйинчоқ.

Текшириш методикаси: бола махсус стулга ўтқазилади, қўллари стол устига эркин қўйилади. Болага а) битта овоз чиқарадиган ўйинчоқ; б) 5 та ўйинчоқ; в) бир неча ўйинчоқ ва бошқа кўрсатилган предметлар берилади.

Боланинг реакцияси:

5-6 ойликда – бола ўйинчоқни кўриб чиқади, уни силкитиб ўзига хос овоз чиқаради, столга уриб тақиллатади ва ҳоказо. Иккала қўлида ўйинчоқни ушлаб, пайпаслаб кўриш, бир қўлидан иккинчисига ўтказиш реакцияси юзага келади.

8 ойликда – бола танланган ўйинчоқлар билан мураккаб уларга хос бўлмаган ҳаракатларни амалга оширади, столда ётган бошқа ўйинчоқларга қараб галма-галдан кўриб чиқади, сўнгра бир ўйинчоқни қўйиб янгисини олади, қўлидаги ўйинчоқлар билан турли ҳаракатларни бажаради;

10-12 ойликда – бола турли предметлар учун хос бўлган ҳаракатларни бажаради: ўйинчоқларни қимирлайдиган қисмларини айлантиради, қутичадан майда ўйинчоқларни олади ва қутичага солади, ўйинчоқни боғичидан ушлаб ўзига тортади, қўнғироқчани чалади, шарни думалатади, машинани итаради, катта тешикка бармоғини тикади, пирамида ўқига айланаларни киргизади, кубикларни бир-бирини устига қўяди ва ҳоказо.

ҲИССИЙ РЕАКЦИЯЛАРНИ ТЕКШИРИШ

Илжайиш

Текшириш методикаси: бола чалқанча ётганда катта одам унга энгашиб кулади, эркалатиб гапиради.

Боланинг реакцияси:

1 ойликда – 3-4 марта гапириб эркалатилгандан сўнг болада аниқ бўлмаган илжайиш пайдо бўлади.

2 ойликда – 2-3 марта гапирилгандан сўнг кулади, жонланади;

3 ойликда – жонланиш комплекси пайдо бўлади: бола илжаяди, қисқа гугулаш говушлари, қувончли қичқириқлар чиқаради, қўл ва оёқларини тезлик билан қимирлата бошлайди.

Жонланиш комплекси боланинг катталар билан мулоқатга кириши давомида узайиб боради ва 10-15 сония давом этади. Бу кайфият мулоқат тугаганидан сўнг ҳам сақланиб қолади.

Формал алоқага муносабат

Текшириш методикаси: бола чалқанча ётган ҳолатда, атрофида уни чалғитадиган нарсалар йўқ. Тадқиқотчи 30 сония орлигида 10 марта бола олдида пайдо бўлади ва унга илжаймай ва гапирмай 30 сония хотиржам қарайди.

Боланинг реакцияси:

- Формал алоқа вазиятини дифференциациялаш – 3-6 ойлик болага салбий ҳиссий реакция беради;

- Алоқани инициациялаш – кейинчалик болада илжайиш камайиб, турли товушлар чиқариш юзага келади;

Формал алоқага норозилик – бола кескин ҳаракат билан гавдасини тадқиқотчидан ўгириб олади, ингилайди, йиғлаши мумкин, қўл-оёқ ҳаракатлари кучаяди.

Экспериментда формал алоқага муносабат орқали болада унга бўлган эҳтиёжнинг мавжудлиги ва жараён давомида унинг ўзини қандай тутиши аниқланади. Агарда бола формал алоқа вазиятини дифференциация қилса ва мазмунсиз бўлган алоқага эътироз, норозилик билдирса унда алоқага бўлган эҳтиёж мавжуд бўлади. Агарда бола катта одам билан учрашганда қувонса, аммо мулоқат йўқлигини сезиб, фаол равишда вокализация (овоз, қичқириқ, йиғлаш) билан норозилик билдириб, катта одамнинг жавоб реакциясини талаб этса, алоқага эҳтиёж болада яхши ривожлаганлигини кўрсатади.

Катталар билан ўйнаши

Текшириш методикаси: тадқиқотчи ўйин жараёнида она- бола муносабатларини кузатади. Бунда она боласи билан «чапак-хо-чапак», «бошини сарак-сарак» ўйинларини ўйнайди.

Боланинг реакцияси:

7 ойликдан сўнг бола бир хил роллардаги ўйинларда («чапак-хо-чапак») катталарга тақлид қилишга ҳаракат қилади. Ўйин давомида катталар ва бола томонидан бажариладиган роллар турлича бўлганида маълум бир муносабатни билдиради («қўрқаман-қўрқаман», «беркинма чоқ»).

ОВОЗ РЕАКЦИЯЛАРИНИ ТЕКШИРИШ

Товушли жавоблар

Текшириш методикаси: катта одам чалқанча ётган боланинг юзига энгашиб баланд овозда, чўзиб турли товуш ва товушлар бирикмасини талаффуз этади.

Боланинг реакцияси:

2-4 ойликда болада катталарнинг овозига жавобан турли кўри-нишдаги товуш фаоллиги кузатилади.

Боланинг ўзини тутишини кузатиб гугулаш, манипуляцияда-ги вокализация, гувраш (бўгинларни талаффуз этиши), дастлаб-ки бўгин ва сўзларни пайдо бўлиш вақти аниқланади.

Белги-сўзларни тушуниш

Текшириш методикаси: «Қаерда?», «Бер» ва бошқа белги-сўзларни тушуниши аниқланади.

Боланинг реакцияси:

9-12 ойлик бола «... қаерда?» саволига жавобан тегишли пред-метга қарайди ёки сўз кўрсатмаси бўйича ҳаракат қилади.

2-3 ЁШДАГИ БОЛАЛАРНИ ТЕКШИРИШ

Экспериментал психологик-педагогик текшириш методикалари

№	Методикалар	Ёш			
		1-1.5	1,5-2	2-2.5	2.5-3 ёш
	1	2	3	4	5
1	Шарни яшир иккита қутича учта қутича		X X	X X	X X
2	Кубиклар Иккита кубик Учта кубик Тўртта кубик Бешта кубик	X	X	X	X
3	Пирамидачани тахлаш 1 та ҳалқачали 3 та ҳалқачали 4 та ҳалқачали			X	X

4	Матрешкани йиғиш Бир қаватли Икки қаватли Уч қаватли Тўрт қаватли	X	X	X	X
5	Сортерлар 2 та 3 та 4 та 6 та	X	X	X	X
6	«Сеген» тахтаси (1-вариант)				X
7	Рангли кубиклар 2 хил рангли (қизил, сариқ ёки оқ) 3 хил рангли (қизил, сариқ, ёки оқ ва яшил) 4 хил (барча ранглар)		X	X	X
8	Жуфт расмлар 2 жуфт 3 жуфт 4 жуфт		X	X	X
9	Таёқчалардан қуриш болгача (2 та таёқчадан) учбучак (3 та таёқчадан)			X	X
10	Кесма расмлар 2 қисмдан 3 қисмдан			X	X

Катта-кичиклиги бўйича таққослаш. Топшириқлар кўриш гидрокини ривожланиш даражасини, боланинг катта-кичикликни амалий чамалаб олишини аниқлашга йўналтирилган.

Бир-бирига кирадиган кубиклар

Текшириш материаллари: 4 та бир-бирига солинадиган кубиклар.

Текшириш методикаси: бола столда ўтиради. Столдаги катта кубик ичидан кичик кубик олинади ва ҳоказо. Болага кубларни ўз жойига қўйиш, яъни кичкинасини каттаси ичига солиш таклиф этилади. Агарда бола топшириқни бажаришга киришмаса,

унга кубикларни олиш ва солиш ўргатилади. сўнгра топшириқни мустақил бажариш таклиф этилади.

- Бажариш: 1 ёшу 6 ойлик – 2 та кубикни бир-бирига солади;
- 2 ёшда – 3 та кубикни солади;
- 2,5 ёшда – 4-5 та кубикни солади;
- 3 ёшда – 5 тадан кўп кубикни солади.

Шарни яшир

Текшириш материали: катталиги турлича аммо бир хил рангдаги қопқоқлари бўлган 2-3 та қутича.

Текшириш методикаси: бола олдига 2 та (1-2 г) ёки 3 та (2-3 г) қути ва улардан сал нарида қопқоқлари қўйилади. Экспериментатор катта шарни катта қутига, кичик шарни кичик қутига солади ва болага қутичаларнинг қопқоғини ёпиб, шарларни яшириб қўйиши таклиф этилади. Қайси қопқоқни олиш тушунтирилмайди. Агарда бола қутига мос қопқоқни олмаса, экспериментатор катта қопқоқ билан катта қутининг, кичик қопқоқ билан кичик қутининг оғзини ёпиш кераклигини тушунтиради.

Матрёшкани ёйиш ва йиғиш

Текшириш материали: 4 қаватли матрёшка.

Текшириш методикаси: боланинг олдига матрёшка қўйилади ва имо-ишора билан уни ёйиш ва йиғиш таклиф этилади. Агарда бола топшириқни бажаришга киришмаса, катта одамнинг ўзи матрёшкани кетма-кетликда ёяди ва йиғади. Сўнгра болага топшириқни ўзи бажаришини таклиф этади.

Бажариш:

1 ёшу 3 ойликдан, 1 ёшу 6 ойликгача – бир қаватли матрёшкани ёяди ва йиғади;

1 ёшу 6 ойликдан, 2 ёшгача – икки қаватли матрёшкани ёяди ва йиғади;

2 ёшу 2 ойликдан, 2 ёшу 6 ойликгача – уч қаватли матрёшкани ёяди ва йиғади;

2 ёшу 6 ойликдан, 3 ёшгача – тўрт қаватли матрёшкани ёяди ва йиғади.

Пирамидани ёйиш ва йиғиш

Текшириш материали: 3 ва 4 ҳалқали пирамида.

Текшириш методикаси: болага кўзи олдида «аввал катта ҳалқани, энди кичикроғини, ундан ҳам кичикроғини ва энг кичики-

насини ўққа тахлаймиз», деб пирамидага ҳалқалар йиғилади. Сўнгра болага пирамидани ёйиш ва ҳалқачаларнинг катта-кичиклигини эътиборга олиб йиғиш таклиф этилади.

Бажариш:

2 ёш, 2 ёшу 2 ойликда – пирамидани ҳалқаларнинг катта-кичиклигини эътиборга олиб йиғади.

2 ёш 6 ойликдан, 3 ёшгача – 4 ҳалқали пирамидачани ҳалқаларнинг катта-кичиклигини эътиборга олиб йиғади.

Шаклга мослаш

Топшириқларни бажариш идроки шаклни амалий чамалашнинг ривожланиш даражасини аниқлашга қаратилган.

Сортерлар

Текшириш материали: 2, 3 ва 4 та геометрик шакллар қолипи туширилган тахтачалар ва уларга мос бўлган учбурчак, доира ва квадрат ҳамда тўғри тўртбурчак шакллари.

Текшириш методикаси: боланинг олдига геометрик шакллар қўйилади ва уларни жойига қўйиш таклиф этилади. Агарда бола топшириқни бажармаса, имо-ишора билан унинг диққатини қолип ва шаклга қаратилади ва яна топшириқни бажариш таклиф этилади.

Бажариш:

1 ёш, 1 ёшу 6 ойликгача 2 мартаба қолипга шаклни жойлаштиришга ҳаракат қилади ва хатога йўл қўяди;

1 ёшу 6 ойлик, 2 ёшгача 3 та қолипни сортерни хато ва синаб кўриш усули билан жойлаштиради;

3 ёшгача барча шаклларни тегишли чуқурчаларга дарҳол жойлаштиради (кўриб мослаштириш усули билан).

Сеген тахтаси

Текшириш материали: сеген тахтаси (1- вариант).

Текшириш методикаси: столга сеген тахтачасидаги шакллар тўкилади ва боладан тушунтириш, имо-ишора билан уларни қайта жойлаштириш сўралади. Агарда бола топшириқни бажаришга киришмаса унга ўйин усули кўрсатилиб, мустақил бажаришга ундалади.

Бажариш:

3 ёшда – мақсадга йўналтирилган синов усули билан амалга оширилади.

Рангларни ўхшатиш ва фарқлаш

Рангли кубиклар

Топшириқ боланинг рангларни ўхшатиш, фарқлаш ва номлаш кўникмасини аниқлашга йўналтирилади.

Текшириш материали: 2 та қизил, 2 та оқ, 2 та яшил, 2 та кўк рангдаги кубиклар.

Текшириш методикаси: боланинг олдига 2 хил рангдаги кубик қўйилади ва психологнинг қўлидагидек кубикни кўрсатиш таклиф этилади: «Менинг қўлимдагидек кубикни ол», «Қизил кубик қани? уни кўрсат» ва ҳоказо, деб айтади. Агар бола топшириқни бажаришга киришмаса, унда катта одам кубикни худди шу рангдаги кубик устига қўяди ва кубикларнинг умумий белгиси – ранг эканлигини кўрсатади.

Бажариш:

2 ёш – 2 хил рангни ўхшатади ва фарқлайди, 1-2 хил рангни номлайди.

2,5 ёш – 3 хил рангни ўхшатади, 2-3 хил рангни номлайди.

3 ёш – 4 хил рангни ўхшатади, 3-4 хил рангни номлайди.

Жуфт расмлар

Топшириқ предметли расмни тўлиқ идрок этиш даражасининг ривожланганлигини аниқлашга қаратилган.

Текшириш материали: 4 жуфт предметли расмлар.

Текшириш методикаси: боланинг олдига 2 та предметнинг расми қўйилади. Худди шундай расмлар жуфти текширувчининг қўлида бўлади. Психолог уларни ўзаро солиштириб, қўлидаги расмлар бир хиллигини таъкидлайди. Сўнгра текширувчи қўлидаги расмларни беркитади ва улардан бирини олиб болага кўрсатади ва худди шундай расмни кўрсатишини сўрайди. Агарда бола топшириқни бажармаса, жуфт расмларни бир-бирига ўхшатиш ўргатилади: «Мендаги расмга ўхшаш расм сенда ҳам бор» (бунда таққослаш усулидан фойдаланилади).

Бажариш:

2 ёшда – 2 жуфт предметли расмни топа олади.

2.5 ёшда – 3 жуфт предметли расмни топа олади.

3 ёшда – 4 жуфт предметли расм топа олади.

Кесма расмлар

Топшириқ предметнинг расмини тўла идрок этишининг ривожланиш даражасини аниқлашга қаратилади.

Текшириш материали: 2 та бир хил предметнинг расми, улардан бири 2,3 қисмга бўлиб қирқилган.

Текшириш методикаси: болага 2 та (2 ёш – 2 ёшу 6 ойликка) ёки 3 тага бўлиб (3 ёш) қирқилган расм кўрсатилади ва уни йиғиб бир бутун қилиб бериш сўралади: «Расмни тўлиқ қилиб йиғиб бер». Агарда бола топшириқни бажаришда қийналса, унга қирқилмаган бутун расм кўрсатилади ва қисмлардан худди шундай расмни йиғиш таклиф этилади. Агарда шундан кейин ҳам бола топшириқни бажара олмаса, катта одамнинг ўзи қирққан расмнинг бир қисмини бутун расм устига қўяди ва болага бошқа қисмини қўйишни айтади. Сўнгра болага топшириқни мустақил бажариш таклиф этилади.

Таёқчалардан қуриш

Топшириқ идрокнинг тўлиқлиги, намунанинг кўрув-фазовий таҳлили, тақлид қилиш, кўрсатма бўйича ҳаракат қилиш кўникмасининг ривожланиш даражасини аниқлашга қаратилган.

Текшириш материали: бир хил рангдаги 4 ёки 6 та ясси таёқчалар.

Текшириш методикаси: Таёқчалардан – «болғача» ва «уйча» ясалади ва болага худди шундай шакллар ясаш таклиф этилади: «Мендагидек, бажар». Агарда бола кўрсатма бўйича топшириқни бажара олмаса, унга тақлид бўйича бажариш таклиф этилади: «Менга қараб яса». Сўнгра яна топшириқни намуна бўйича бажариш таклиф этилади.

Бажариш:

2 ёш, 2 ёшу 6 ойликда – болғачани иккита таёқчадан ясади.

2 ёшу 6 ойликдан, 3 ёшгача – уйчани 3 та таёқчадан қуради.

ПСИХОЛОГИК-ПЕДАГОГИК ТЕКШИРИШ НАТИЖАЛАРИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Боланинг руҳий ривожланишини тавсифлаш ва баҳолаш

Педагогик ва психологик текшириш маълумотларини таҳлил қилиш натижасида амалга ошириладиган боланинг руҳий ривожланишининг турли томонларини тавсифлаш ва баҳолаш ёш даврларига аниқ мос келиши лозим.

Боланинг коммуникатив ва ҳиссий даражаларини ўрганиш.

Кузатиш ва экспериментал тадқиқот, шунингдек боланинг онаси билан суҳбатдан олинган маълумотлар таҳлил қилиниб қуйидаги кўрсаткичларга эътибор қаратилади:

Боланинг коммуникатив фаолиятида:

- алоқага киришиш хоҳиши ва тайёрлиги;

- катталарнинг коммуникатив сигналларига сушт, бефарқ муносабат;

- алоқа қилиш даражасини аниқлаш (онгогенезда алоқа қилиш воситалари пайдо бўлишининг босқичма-босқичлиги тамойили асосида).

I даража – гавда ва бошнинг дифференцирлашмаган ҳаракатлари ва алоқанинг экспрессив-мимик воситалари (нигоҳ, илжайиш, юзнинг ифодали ҳаракатлари, овоз фаоллигининг турли кўринишлари) ёрдамида алоқа қилиш. Бу даража соғлом болада 2-4 ойликда кечади.

II даража – алоқанинг предметли-ҳаракатли воситалари ёрдидан фойдаланади: локомотор ҳаракатлар ва турли ҳолатлар (яқинлашиш, узоқлашиш, катта одамга предметларни узатиш, катталарни ўзига тортиш ва итариш, норозиликни, алоқадан бош тортишни ёки ёпишиб олиши, ўзини катта одамнинг қўлига олинишига бўлган интилишлар: қўлини онаси томон чўзиш ва ҳоказо). Бу даража соғлом болада 6-12 ойликда кечади.

III даража – маъноли имо-ишора, ифодали ва турли мимика, гувраш «сўзлари» (бўғинларни талаффуз этиш), товушларга, интонацияга тақлид қилиш ёрдамида алоқа қилиш. Алоқанинг бу даражаси 12-18 ойликда намоён бўлади.

IV даража – вербал (нутқ орқали) алоқа.

Ҳиссий доиранинг ривожланиши қуйидагича тавсифланади:

- ҳис-туйғуларнинг адекватлиги, маъқуллашга, танбеҳ ва талабга ҳиссий жавоб эътиборга олинади. Катта одамнинг фаол ижобий ҳиссий мурожаати, рағбатлантириши ва маъқуллаши болада қувончли экспрессив мимикали жавобни юзага келтиради. Танбеҳ, талаблар боланинг ўз хулқини тўғрилашига имкон беради. Болаларда бошқа турдаги реакциялар ҳам кузатилиши мумкин: бола мурожаатга, маъқуллаш ва танбеҳга эътибор бермайди, чунки уларнинг маъносини тушунмайди. Боланинг танбеҳга бўлган ёрқин ифодаланган негатив ёки агрессив (тажовуз)

реакцияси унинг танбеҳнинг маъносини тушунганлиги, аммо унга бўйсунгиси келмаганлигидан далолат беради; бола катта одамнинг маъқуллаши ва диққатига қизиқмаганда бефарқ бўлади.

Предметли ва ўйин фаолиятлари ривожланишининг бир-бирига мос келмаслиги, предметли ва ўйин ҳаракатларининг адекват эмаслиги дастлабки интеллектуал етишмовчиликлардан дарак бериши мумкин.

Узоқ вақт давом этадиган стереотипли. бир хил тарздаги предметли ва ўйин ҳаракатларининг сақланиши ёки бир ўйинчоқ ёки ўйналмайдиган предметлар билан ижтимоий, коммуникатив йўналишсиз, баъзан ажабланарли предмет-алмашилишлар билан (туфли – уни овқатлантирса бўладиган тирик жонзот) ўйнаш ҳиссий бузилишлардан дарак беради.

Ақлий ва нутқий ривожланишни текширишнинг натижаларини таҳлил қилиш ва баҳолашда қуйидагиларга эътибор берилди: топшириқни ноадекват бажариш ёки фаолиятнинг жуда содда усули, ўргатувчи ёрдамини қабул қилишнинг сустилиги, ўзининг фаолияти натижасига бефарқлик, нутқнинг яхши ривожланмаганлиги интеллектнинг дастлабки бузилишларини кўрсатади.

ИЛК ЁШДАГИ БОЛАЛАРНИ ЛОГОПЕДИК ТЕКШИРИШ

Илк ёшдаги болаларни логопедик текширишнинг мақсади – боланинг нутқий ривожланиши унинг ёшига, интеллектуал ривожланишига мослиги, нутқидаги бузилишларни аниқлаш ва нутқининг хусусиятларини ўрганишдир.

Илк ёшдаги болаларни логопедик текширишнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- боланинг нутқи ривожлангунгача бўлган давр хусусиятлари ва илк нутқий ривожланишини аниқлаш ва тавсифлаш;
- импрессив (нутқни тушуниш) нутқнинг ривожланиш даражасини аниқлаш ва тавсифлаш;
- экспрессив нутқнинг (фаол нутқ) ривожланиш даражасини аниқлаш ва тавсифлаш;
- нутқ бузилишларини дифференциал ташхис қилиш;
- нутқ пайдо бўлгунга қадар ва юзага келгандан сўнг ривожланиш даражаси болани руҳий ривожланишига мослигини, мувофиқлигини аниқлаш;

- логопедик коррекциянинг мос шароитларини аниқлаш; -ота-оналарга нутқида нуқсонни бўлган болаларни ўқитиш юзасидан маслаҳатлар бериш.

Логопедик текшириш ўзига нутқий анамнезни йиғишни, бошқа анамнезлар билан танишиш, артикуляция аъзоларининг тузилиши ва ҳаракатчанлигини текшириш, нутқнинг оҳанги, суъратини (просодик томонларини), товушлар талаффузи ва фонематик идрокни, нутқнинг импрессив ва экспрессив томонларини (сўз бойлиги, грамматик қурилиши, жумлалари ва боғланган нутқ) ўрганишни ўз ичига олади. Бир ёшгача бўлган болаларда ҳаракатнинг қўпол бузилишлари кузатилганда рефлектор ҳаракатлар, болаларнинг қичқириви ҳамда овоз реакцияларини ўрганиш зарур.

Илк ёшдаги болаларнинг нутқий ривожланишини текширишнинг асосий методларига қуйидагилар кирилади: анамнетик маълумотларни йиғиш, ота-оналар билан суҳбат, боланинг ўйин фаолиятида барча нутқ жараёнларини бевосита кузатиш, боланинг нутқини фаолият жараёнида ҳамда экспериментал шароитда ўрганиш.

Шуни эътиборга олиш зарурки, илк ёшдаги болаларни логопедик текшириш ўзига хос хусусиятларга эга. Бир ёшгача бўлган боланинг нутқи пайдо бўлгунига қадар даврини ўрганиш мураккаб бўлиб, у нерв системасининг етилмаганлиги, нутқ ва сенсор, мотор, когнитив функцияларнинг ва ҳисларнинг меъёрида ва патологияда ҳам ўзаро чамбарчас боғлиқлигидан келиб чиқади. Боланинг нутқи пайдо бўлгунича ва нутқий имкониятларини баҳолаш унинг барча нерв-психик ривожланиши ва ҳаракат доирасининг хусусиятларини эътиборга олган ҳолда ўтказилади.

Илк ёшдаги болалар доимо ҳам экспериментатор билан осон алоқага ва топшириқларни бажариш фаолиятига киришмайдилар. Шунинг учун илк ёшдаги боланинг нутқини текширишда логопед бола билан ижобий ҳиссий алоқани ўрнатиб олиши зарур. Логопед илк ёшдаги боланинг руҳий ривожланиш қонуниятларини, турли ёшдаги болаларни психологик-педагогик текшириш методларини билиши муҳим, логопедик текширишни эса боланинг ёши учун етакчи бўлган фаолият турини эътиборга олган ҳолда ўтказиши керак. Бу методларни қўллаш орқали логопед нутқ нуқсонларининг турли формаларини дифференциация қила олиши ва уларни интеллектнинг етишмовчилигида, ҳис-

сий-иродавий кузатиладиган нутқ нуқсонларидан ажрата олиши мумкин.

Логопед нутқ бузилишларининг неврологик асосларини би-лиши ва болалар патопсихологияси бўйича, уларда кўп кузати-ладиган руҳий бузилиш формалари ҳақида ҳам баъзи тушунча-ларга эга бўлиши керак. Бу билимлар нутқ бузилишларининг тузилишини тўғри аниқлашга, коррекциялаш, ўқитиш ва тар-биялаш ишларининг энг мақбул йўлларини танлашга имкон беради.

Логопедик текширишни ўтказишга қўйиладиган талаблар

Логопедик текширишни анамнезни тўлиқ ўрганиб бўлинган-дан ва тиббий текширувдан сўнг ўтказиш мақсадга мувофиқ. Бола ҳақида олинган маълумотлар логопедга нутқ нуқсонининг келиб чиқиши, кечишини аниқлашга, текширишда тўғри йўна-лишга, боланинг ёшига, унинг мотор, сенсор ва интеллектуал имкониятларига мос усулларни танлашга ёрдам беради.

Илк ёшдаги боланинг ҳиссий-коммуникатив доирасининг ху-сусиятларига боғлиқ ҳолда логопедик текширишни психологик текширишдан сўнг ёки у билан параллел равишда логопедик усул-ларни қўллаб ўйин тарзида, болани қизиқтириб ўтказиш мақсад-га мувофиқ бўлади.

Икки ёшгача бўлган болаларни онасининг ёнида, баъзи ҳол-ларда бола онасининг тиззасида ўтирган ҳолда текшириш тавсия этилади, чунки бу ёшдаги болаларда юзага келадиган қўрқув, хавотирланиш нутқий негативизмни келтириб чиқариши мумкин.

Икки ёшдан катта бўлган болалар одатда берилган янги ўйин-чоқларга қизиқадилар. Бу ёшдаги болаларни текшириш жараё-ни уларни махсус ташкил этилган ўйин фаолиятига жалб этиш орқали осон кечади. Нутқий материалнинг барчаси нутқий онго-генезни эътиборга олган ҳолда танланиши зарур. 1 ёшу 3 ойлик-да 3-5 та яхши таниш бўлган предметларнинг расмлари, кўриб чиқиш учун – 1 та предмет расми қўшимча қисмларсиз, статик (тик турган) ҳолатда берилади.

1 ёшу 6 ойликда 5-7 та расмлар орасидан керакли предметни гопиш таклиф этилади. Таклиф этилган расмларда предмет бола учун тушунарли бўлган қисмлардан ташкил топган бўлиши ке-рак.

1 ёшу 9 ойлик болаларга содда мазмундаги воқеабанд расм (қўғирчоқ стулда ўтирипти, мушук копток ўйнаётти ва ҳоказо) мос бўлади. 2 ёшда содда икки поғонали кўрсатмаларни, масалан «Кубикни ол ва онангга бер» бериш мумкин. 2 ёшдан сўнг болалар анча чуқур мазмундаги сюжетни тушунишга қодир бўладилар.

Фонематик идрокнинг шаклланганлигини ўрганиш учун 2 ёшу 6 ойликдан турлича овоз чиқарадиган ўйинчоқлар қўлланилади, 3 ёшдан эса расм-тимсоллар ва пароним сўзларни ифодалайдиган предметларнинг ясси, текис расмларидан фойдаланилади.

Жумлани нутқнинг шаклланганлик даражасини текшириш учун бола билан кўргазмага таянган ҳолда (эртак персонажлари) таниш бўлган эртакдан бир парчани эслаб бевосита суҳбат усули қўлланилади.

Эксперссив (ташқи) нутқга эга бўлмаган болаларни текширишда нутқий диққатнинг ифодаланганлигига, бола овозга диққатини қаратишига, интонацияга мос реакциясига; овоз фооллигининг мавжудлигига ва артикуляция аъзолари ҳаракатларининг ихтиёрий ёки рефлекторлигига эътибор берилади.

БИР ЁШГАЧА БЎЛГАН БОЛАЛАРНИ ЛОГОПЕДИК ТЕКШИРИШ

Бир ойлик болани текшириш методлари

Тадқиқот предмети: у билан гаплашилганда жавоб сифатида алоҳида товушлар чиқаради.

Текшириш методикаси: катта одам чалқанча ётган болага унинг кўзидан 23-30 см масофада энгашади. Боланинг диққатини тортади, уни эркалатиб гаплашади, баъзи товушларни чўзиб (5 мартагача) талаффуз этади.

Бола учун ёрдам: агарда бола товушларни талаффуз этмаса, у билан гаплашиш 1-2 дақиқагача чўзилади. Агарда шунда ҳам жавоб товушлари бўлмаса, болани силаб-сийпалаш, рағбатлантириш лозим.

Боланинг ўзини туттиши: катта одамнинг бир неча марта унга қараб мурожаат қилишига бола алоҳида товушлар билан жавоб беради. Бир қанча вақтдан (1 дақиқагача) сўнг жавоб беришига ҳам йўл қўйилади. Агарда бу вақт ораллиғида исталаётган хулқ

юзага келтирилмаса, унда боланинг беихтиёр вокализациясига (овоз чиқаришига) диққат қаратилади ва уларни бошқа топшириқларни бажаришида ҳисобга олинади. Бир ойликда барча шартли рефлекслар намоён бўлиши лозим.

Икки-уч ойлик болани текшириш методлари

Тадқиқот предмети: гугулаш товушларини талаффуз этади.

Текшириш методикаси: боланинг бўғиз товушларини айтиши учун уни орқаси билан ётқизилади, болани эркалатиб мурожаат қилинади ёки боланинг онасидан у билан ҳиссий «гаплашиш» сўралади. Агарда гўдак текшириш давомида ҳеч қандай бўғиз товушларини талаффуз этмаган бўлса, унда онасидан: «Сизнинг фарзандингиз қорни тўқ, дам олган вақтларида қандайдир товушларни айтадими?» «Бу товушлар қандай эшитилади?», деб сўралади. Гўдакнинг онаси бола талаффуз этадиган товушларни баён қилишга қийналса, унга логопед ёрдам бериши мумкин. Намуна сифатида логопед гўдакнинг онасига гугулаш товушига ўхшаш товушларни мисол тариқасида талаффуз этади.

Бола учун ёрдам: агарда тактил-ҳиссий алоқада товушларни айттиришнинг иложи бўлмаса, логопед боланинг нафас чиқаришини нафас гимнастикаси ёрдамида вокализация қилишга уриниши мумкин: дастлабки ҳолат – чалқанча ётқизиш. Кўкрак қафасини, унинг ён ва олди томонларини ритмик равишда аста босиш. Нафас чиқаришда логопед гугулаш товушларини талаффуз этади. Бу метод 2 ҳафталикдан 3 ойликкача бўлган болаларда қўлланилиши мумкин. 3 ойликда дастлабки ҳолат – бола чалқанча ётқизилади. Боланинг букилган қўлларини бироз ён томонларга столнинг устида энгилгина сирпантириб очиш (нафас олиш), сўнгра уларни букилган ҳолатда аста кўкрак қафасининг ён томонларининг устига босиш (нафас чиқариш). Нафас чиқаришда логопед гугулаш товушларини талаффуз этади.

Боланинг ўзини туттиши: катталарнинг бир неча мурожаатидан сўнг гўдак алоҳида товушлар билан жавоб беради: а) гўдак бирин-кетин унлиларга ўхшаш товушлар (айниқса, «е» ва «и») чиқара бошлайди. Аста-секин ундошлар қўшила боради. Бу сўзларнинг артикуляцияси қисман ноаниқ, баъзан эса умуман тушунарсиз бўлади. Баъзан 3 ойликда бола кўпинча чалқанча ётиб веляр «р» товушини талаффуз этиши мумкин.

Тўрт ойлик болани текшириш методлари

Тадқиқот предмети: фаол турли гугулаш товушларини талаффуз этади. Гугулашда ўзига-ўзи тақлид қилади; бола билан ҳиссий нутқий алоқа қилинганда унга жавобан қаттиқ кулади; сокин ва шўх мусиқага турлича муносабат билдиради.

Текшириш методикаси: бола томон энгашиб, уни эркалатиб, бир неча марта унга қараб гаплашилади. Агарда бола овоз реакциялари билан жавоб бермаса, онасига савол берилади: «Фарзандингиз қандай товушларни талаффуз қилади?», «Ухлаб турганидан сўнг, кайфияти яхшилигида ўз-ўзи билан гаплашадими?», «Болангиз қандай хурсанд бўлади, кулишни биладими?», «Сокин ва шўх мусиқага қандай муносабат билдиради?»

Беш ойлик болани текшириш методлари ва йўллари

Тадқиқот предмети: гуврашнинг (бўғинларни талаффуз этиш) пайдо бўлиши.

Текшириш методикаси: одатда боланинг кайфияти яхши вақтларда гуврашнинг дастлабки товушлари пайдо бўла бошлайди. Агарда бу товушларни беихтиёр эшитишнинг иложи бўлмаса, гўдакнинг онаси ёки текширувчи болани ушбу бўғин занжирларини айтишга ундайди. Агарда текшириш вақтида бунинг ҳам уддасидан чиқилмаса, боланинг онасидан: «Фарзандингиз кайфияти яхши вақтларда қандай товушларни талаффуз этади?», – деб сўралади.

Онаси томонидан ифода этилаётган товуш бўғинларининг кетма-кетлик талаффузига аҳамият беради. Агарда бундай бўлмаса, логопед намуна келтиради ва онасидан шунга ўхшаш товушларни бола қандай талаффуз этишини сўрайди.

Олти-етти ойлик болани текшириш методлари

Тадқиқот предмети: бўғинларни талаффуз этиш.

Текшириш методикаси: бўғинларни талаффуз этишга ундайдиган омил сифатида катта одамнинг бола билан гаплашиши зарур эмас, аммо унга мурожаат қилинганда бола қувонади. Текшириш вақтида бола томонидан беихтиёр (спонтан) талаффуз этилган барча товушлар эътиборга олинади (белгилаб борилади).

Агарда текшириш вақтида тегишли товушларнинг, қувонч қичқириқларини эшитишнинг иложи бўлмаса, боланинг онаси ёки логопед бола билан тактил-ҳиссий алоқа ўрнатишга уриниб кўради. Бола билан бундай «гаплашиш» вақтида бироз тўхталиш қилиш лозим, бу вақтда бола артикуляция аъзоларининг тегишли ҳаракатларини «топиб» олади. Агарда текшириш ниҳоясигача бола бирорта ҳам бўғинларни талаффуз қилмаса, унинг онасидан «Фарзандингиз қичқириқдан бошқа қандайдир товушларни талаффуз этадими?», «Улар қандай айтилади?» ва «Фарзандингизнинг кайфияти яхши вақтларда қувончли қаттиқ қичқириқлар чиқарадими?», – деб сўралади. Агарда боланинг онаси фарзандининг қандай товушлар чиқаришини кўрсатишга қийналса, логопед намуна келтиради.

Агарда тактил-ҳиссий алоқада товушлар чиқаришнинг уддасидан чиқилмаса, логопед болани нафас гимнастикаси ёрдамида вокализациялашга уриниб кўради:

- катта одам боланинг қўлларини ушлаб уларни ён томонга ва юқорига кўтаради (нафас олиш) ва галма-гал кўкрагини устига ўнг қўлини чап қўлига, чап қўлини ўнг қўлини устига қўяди (нафас чиқариш). Боланинг нафас чиқаришида логопед гугулаш товушларини талаффуз этади. Бу усул 6-12 ойлик болаларда қўлланилади.

Кўришида, эшитишида нуқсонли бўлган болаларда гуврашнинг (бўғинларни талаффуз этишнинг) шаклланишини орқада қолиши натижасида товуш ва артикуляция мимикаси ўртасида боғланишлар юзага келмайди.

Саккиз ойлик болани текшириш методлари

Тадқиқот предмети: сўз-белгиларни тушуниш.

Текшириш методикаси: текшириш боланинг ота-онасининг ёрдамида ўтказилади, чунки бу даврда бола нутқни тушуна бошлайди, вазиятга нисбатан муносабатини билдиради. Бунда болага гапираётган одамнинг гавдасининг ҳолати, унинг кўриниши, шароит, интонацияси, овозининг тембри аҳамиятли бўлади. Текширишни ўтказишда предмет, унинг жойи, гапираётган одамнинг овоз тембри ва интонацияси болага яхши таниш бўлиши керак.

Боланинг онаси логопеднинг саволларига жавоб беришга қийналса, ўйинчоқ болага кўринмайдиган жойда бўлганда нигоҳи билан қидиришига эътибор бериш таъкидланади.

Бола учун ёрдам: агарда бола ўйинчоққа қарамаса, катта одам болани қўлига олиб ўйинчоқ ёнига олиб келади, унинг номини айтади ва «...қани?», деб сўрайди ва дарҳол уни кўрсатади. Ўйинчоқни ўрнига шундай тарзда қўядики, бола уни кузатсин ва яна боладан уни сўрайди.

20-30 сония тўхталишдан сўнг боланинг ўйинчоқни номини тушунганлиги текширилади, аммо бунда ўйинчоқ боланинг олдига кўрсатмасдан қўйилади.

Тўққиз ва ўн ойлик болани текшириш методлари

Ўрганиш предмети: турли товушлардан иборат бўғинлар занжирини (3-5 та бўғиндан иборат) талаффуз этади; 2-4 сўз кўрсатмасини 9 ойликда ва 4-7 кўрсатмани 10 ойликда тушунади.

Текшириш методикаси: бу ёшдаги бола текшириш вазиятида доимо ҳам овоз фаоллигини кўрсатмайди, чунки нотаниш вазиятдан қўрқиши мумкин. Шу сабабли текширувчи боланинг малкаларини баҳолаш учун онасидан: «Фарзандингиз 3-4 та бир хил бўғинларни, масалан, «ма-ма-ма», «та-та-та», «ба-ба-ба» ва бошқаларни талаффуз этадими?», – деб сўрайди. Агарда бола алоқага яхши киришса унга 3-4 та ўйинчоқ кўрсатилади ва бола уларни топиши керак. Сўнгра уларнинг жойлари ўзгартирилади ва сўралади: «... қани?» Савол 2-3 марта такрорланади. Бола учта ўйинчоқдан иккитасини топганидан сўнг уларнинг жойлари алмаштирилади ва яна бир марта ўйинчоқлар қаерда эканлиги сўралади.

Болага ёрдам: бола айтилган ўйинчоқларни «... қани?» саволлари бўйича қидирмаса, текширувчи ёрдам кўрсатади: «Айиқча қани?», «Қара: мана айиқча!». Сўнгра айиқчани яширади: «Айиқча йўқ». «Мана айиқча». Шундан сўнг яна боладан сўралади.

Агарда текшириш вақтида болада исталаётган жавоб реакциясини юзага келтиришнинг иложи бўлмаса, унда боланинг онаси фарзандининг уй шароитида берилган топшириққа муносабатини аниқ мисоллар орқали изоҳлаб беради.

Ўн бир ойлик болани текшириш методлари

Ўрганиш предмети: бўғинларни ва баъзи сўзларни (дада, ойи, опа ва ҳоказо) талаффуз қилади; 6-10 та сўз кўрсатмаларини тушунади.

Текшириш методикаси: бу ёшдаги болани текширишни ўйин вазиятида ўтказиш лозим. Кучукни овкатлантириш, кўғирчоқни ухлатиш (кўрсатиб бермасдан)ва ҳоказолар сўралади. Кўрсатма 2 марта такрорланади ва боланинг ҳаракатлари 5 дақиқа кузатилади.

Болага ёрдам: агарда бола кўрсатмани бажармаса, логопед унинг олдида ўйинчоқни қўяди ва яна бир марта топшириқ такрорланади. Сўнгра болага талаб этилаётган ҳаракат кўрсатиб берилади. Бола билан ўйнаётиб, ундан содда, бола учун таниш бўлган, масалан: «Ол, қўй, бер, кўрсат, ташла, буёққа кел, итар, кийдир, мумкин эмас» каби ҳаракатларни бажариш сўралади. Агарда бола айтилаётганларга эътибор бермаса, сўзлар тушунтирувчи имо-ишоралар билан биргаликда айтилади.

Тушунилаётган нутқда дастлабки умумлаштиришларни аниқлаш учун боладан иккита бир хил предметни кўрсатиш сўралади.

Ўн икки ойлик болани текшириш методлари

Ўрганиш предмети: бир неча предметларнинг номини, ҳаракатларни, исмларни тушунади (кўрсатилмаса ҳам), баъзи топшириқларни (топ, бер, қўй, бер, мумкин эмас ва ҳ.к.) бажаради; 5-10 бўғинли сўзларни, товушларга ўхшатишларни талаффуз этади.

Жиҳоз: ўйинчоқлар, бола доимо киядиган кийимлар, фойдаланадиган предметлар.

Текшириш методикаси: аввал хонага болага таниш бўлган бир неча предметлар қўйилади. Сўнгра текширувчи онасига кўрсатмали ишорадан фойдаланмасдан боладан ўйинчоқлардан бирини, масалан «Менга коптокни олиб кел!» ёки «Кўғирчоқни стол устига қўй» ва кабиларни сўраши илтимос қилинади.

Болага таниш бўлган ўйинчоқлар, предметлар сўралади. «Бу нима?», «Бу ким?», «Кучукча қандай товуш чиқарди?», «Мушук қандай миёвлайди?»

ИККИ ЁШДАГИ БОЛАЛАРНИ ЛОГОПЕДИК ТЕКШИРИШ

1 ёшу 1 ойликдан 1 ёшу 3 ойликкача

Импрессив нутқ

Атрофидаги предметларнинг номини тушуниши.

Жиҳоз: 3-4 та ҳайвонлар, транспорт, маиший жиҳозлар ўйинчоқлар.

Текшириш методикаси: а) бола олдига 4 та назорат предметлари (қўғирчоқ, машинача, кучук, копток) қўйилади. Текширувчининг: «.....қани?» саволига жавобан барча предметларни кўрсатиши керак. Сўнгра предметларнинг ўрни ўзгартирилади ва унга сўралган предметни топиш кўрсатмаси берилади. Бола янглишса ёки номи айtilган ўйинчоқни нигоҳи билан қидирмаса, текширувчи унга фақат иккитасини кўрсатади ва: «.....қани?», деб сўрайди. Жавоб бўлмаса битта ўйинчоқни кўрсатади ва унинг номини айтади. Иккита ўйинчоқнинг номини айтиш, сўнгра улар ҳақида сўраш мумкин. Агарда учтадан кам бўлмаган предметларни топиб кўрсатса, топшириқ бажарилган ҳисобланади; б) боланинг диққати кийимларга, пойафзалларга (иштонлар, шапка, туфли, кўйлак) қаратилади ва «.....қани?», деб уларни кўрсатиш сўралади. Предметларни изламаса ёки янглишса, текширувчи уларни биргаликда қидиришни таклиф этади. Бирор предметнинг олдига олиб боради ва: «.....қани?»,- деб сўрайди. Биргаликда эса тўртта предметдан иккитасини топиш мумкин. Сўнгра ўйинчоқларни яна кўзга кўринадиган жойга қўйилади ва уларни топиб, кўрсатиш таклиф этилади.

Ҳаракатларнинг номини тушуниши

Жиҳоз: воқеабанд ўйин учун ўйинчоқлар.

Текшириш методикаси: болага «қўғирчоқни овқатлантир», «Қўғирчоқни кроватга ётқиз», «кучукка сув бер», «қўғирчоққа қалпогини кийдир» ва шунга ўхшаш ҳаракатларни баъсаритиш таклиф этилади. Агарда бола ҳаракатларни баъжармаса, текширувчи унга ўргатади, сўнгра яна топшириқни баъжаришни сўрайди.

Эксперссив нутқ: бола турли бўғинли сўзларни, товушга тақлид қилишни, ундов сўзларни қўллай олади. а, и, п, б, м, й товушларини талаффуз этади.

Фаол нутқнинг ривожланиш даражаси савол ва, ўйин фаолиятини кузатиш усули орқали аниқланади.

1 ёшу 4 ойликдан 1 ёшу 6 ойликкача

Импрессив нутқ

Муҳим белгилари бўйича дастлабки умумлаштиришлар.

Жиҳоз: баъзи бир белгилар бўйича фарқланадиган иккита ўхшаш предметлар.

Тегишириш методикаси: бир неча предметлар, масалан, юмшоқ матодан ясалган кучукча, мушукча, резинадан қилинган кучукча, қўғирчоқ таклиф этилади. Кучукчани ва мушукчани кўрсатиш таклиф этилади.

Устида, ичида – кўмакчи отларни тушуниши.

Жиҳоз: кубик, машина, копток, қутича.

Тегишириш методикаси: боладан кубикни машина ичига, машинани стол устига қўйиш, машинани қути ичига солиш сўралади.

Гавданинг 1-4 та қисмини кўрсата олиши.

Дастлаб боланинг онасидан фарзанди гавданинг қайси қисмларини билиши аниқланади.

Эшитиш диққати ва фонематик эшитиш: нутқий бўлмаган товушларни ажратади (1 ёшу 6 ойлик).

Жиҳоз: чилдирма, қўнғироқча, ёғоч қошиқлар.

Тегишириш методикаси: болага нима овоз чиқарганини топиш таклиф этилади.

Экспрессив нутқ: товушларга тақлид қилиш, бўғинли сўзлар, предметларни ва ҳаракатларни англатувчи сўзлар. а, у, о, и, м, п, к, г, д, б, н – товушлари.

Тегишириш методикаси: болага ўйин вазиятида турли ўйинчоқлар, маиший жиҳозлар кўрсатилади ва: «Бу нима?», «Бу ким?», деб сўралади.

1 ёшу 7 ойликдан 1 ёшу 9 ойликкача

Импрессив нутқ

Содда ҳикояларни ва катталарнинг воқеабанд расм бўйича берган саволларини тушуниши.

Жиҳоз: мазмунли тушунарли, боланинг ёшига мос бўлган турли воқеабанд (қизча ухляпти, овқат еяпти, чўмиляпти, кийиняпти) расмлар.

Текшириш методикаси: текширувчи боланинг олдига расмларни қўяди ва «Қизчанинг ухлаётганини кўрсат», «Қизчанинг чўмилаётганини кўрсат», деб топшириқ беради. Агарда бола берилаётган саволларга тегишли расмларни кўрсатишга қийналса, у билан биргаликда расмлар кўриб чиқилади ва алоҳида персонажларга тегишли саволлар берилади.

«Тагида» – кўмакчи отнинг маъносини тушуниши.

Жиҳоз: стол тагида ётган предмет.

Текшириш методикаси: болага стол устидаги ручкани, стул тагидаги ручкани олнш кўрсатмалари бериш.

Отларнинг бирлик ва кўплик шаклларини ажратиши (1 ёшу 9 ойлик).

Жиҳоз: ҳақиқий предметлардан, шунингдек расмлардан фойдаланиш мумкин: қалам-қаламлар, машина-машиналар ва ҳоказо.

Текшириш методикаси: болага предметларни кўрсатиш таклиф этилади (машина қани, машиналар эса қани, машинани бер, машиналарни бер).

Феълларнинг ўзлик нисбатида ифодаланган сўз ҳаракатларни тушуниши.

Жиҳоз: расмлар (қўғирчоқ кўлини ювяпти, қўғирчоқ ювиняпти, бола машинани гилдиратяпти, бола машинада учяпти, қиз кийяпти, қиз кийиняпти).

Текшириш методикаси: боладан қаерда кияётгани, қаерда кийинаётганини кўрсатиш сўралади ва ҳоказо.

Уч жуфт расмдан 2-3 тасини кўрсатади.

Кичрайтириш қўшимчалари мавжуд сўзларни тушуниши (1 ёшу 9 ойлик).

Жиҳоз: ҳақиқий предметлар ёки расмлар: катта машина, кичкина машина, катта стул, кичкина стул.

Текшириш методикаси: болага катта машинани, машиначани, стулни ва стулчани кўрсатиш таклиф этилади.

Юз ва гавданинг 3-5 қисмларини билиши.

Текшириш методикаси: бола билан ҳиссий алоқа ўрнатиб, кўзини, бурнини, оғзини кўрсатиши сўралади.

Фонематик эшитиш: товушларини фарқлаш.

Жиҳоз: кучук, мушук, хўроз, сигир.

Текишириш методикаси: болага нима овоз чиқарганини аниқлаш таклиф этилади.

Бола товушларни эшитиб, таниш ўйинчоқларни топади.

Экспрессив нутқ: феълларни қўллайди, икки сўздан иборат жумлалардан фойдаланади.

Текишириш методикаси: боланинг ўйин фаолиятини кузатаётиб унинг барча нутқий имкониятлари эътиборга олинади.

Сўзнинг бўғин тузилиши.

1 ёшу 9 ойликда бола икки очиқ бўғинли (ойи, опа, дада), бир бўғинли (нон, чой, уй, гул) сўзларини айта олади.

а, у, о, и, м, п, б, к, г, д, н, т, л, с – товушларини талаффуз этади.

Сўзларда кўпинча бош дастлабки товуш ёки охириги ундош ташлаб кетилади.

1 ёшу 10 ойликдан 2 ёшгача

Импрессив нутқ

Боланинг тажрибасида бўлган воқеалар ҳақида кўрсатилмасдан айтиб берилганларни тушуниши.

Текишириш методикаси: катта одам боланинг хотирасидаги аввал юз берган ҳодисаларни эслатиб саволлар беради.

«Ёнида» – кўмакчи отнинг маъносини тушуниши.

Жиҳоз: копток, стол.

Текишириш методикаси: болага коптокни ўйнаш таклиф этилади. «Кел, копток ўйнаймиз», «Энди копток стол устидан сакрасин», «Коптокни столнинг ёнига қўй».

Жиҳоз: воқеабанд расмлар: кучук ёғочни ўйнаяпти, бола эса унинг ёнида турибди.

Текишириш методикаси: «Кучук нимани ўйнаяпти?», «Бола ниманинг ёнида турибди?», – деб сўраш.

Феълларнинг бирлик ва кўплик шаклларини ажратади (2 ёш).

Жиҳоз: воқеабанд расмлар: қизча қўшиқ айтяпти, қизлар қўшиқ айтяптилар; бола расм чизяпти, болалар расм чизяптилар.

Текишириш методикаси: «Топ-чи, мен қайси расм ҳақида га-

пираман», «Қўшиқ айтяптилар», «Расм чизаётганлари ҳақида-гисини кўрсат», деб айтилади. Учта расмлар жуфтидан бола иккитасини кўрсатиши керак.

Эшитиш диққати ва фонематик эшитиш: овознинг баландлигини ажратади (2 ёшда).

Жиҳоз: катта ва кичик кучукча, катта ва кичик м/шукча ўйинчоқлари.

Текшириш методикаси: «Қарагин, менинг қўлимда катта ва кичик ҳайвонлар бор. Кичкиналари секин овоз чиқаради, катталари эса қаттиқ овоз чиқаради». «Ҳозир нима овоз чиқарганини топасан», – деб айтилади.

Экспрессив нутқ:

- иккинчи шахсда бирлик ва кўпликда буйруқ-истак майлидаги феълларни, инфитинив (ҳаракат номини) нутқда қўллайди;
- бош келишиқда отларнинг кўплик шаклларини қўллайди;
- равиш, олмошларни: мана, ана, қасерда, яхши, керак, керак эмас қўллайди;

Баъзан кишилик олмошларини аралаштириб юборади (ўзи ҳақида 3 шахсда гапирари);

- сўзнинг бўгин тузилиши: уч бўгинли сўзларни (машина, дўлана) нутқда қўллайди. Баъзан бўгинларни ташлаб кетиши мумкин.

сифат ва олмошларни қўллаб учта сўздан иборат гаплардан фойдаланади. Қўшимчаларни қўшиш орқали сўз ясаш малакаларига эга бўлади (эркалатиш-кичрайтириш қўшимчалари).

Текшириш методикаси: ўйин жараёнида, расмлар юзасидан берилган саволларга жавоб беришни таклиф этиб, боланинг барча нутқий имкониятлари белгилаб борилади.

2 ёшу 1 ойликдан 2 ёшу 6 ойликкача

Импрессив нутқ

1. Асосий лексик мавзулар бўйича предметларнинг, ҳаракатларнинг маъносини англатувчи сўзларни тушуниши:

- ўйинчоқлар: қўғирчоқ, айиқча, қоптоқ, кубик, қуёнча;
- идиш-товоқлар: пиёла, чойнак, қошиқ;
- кийимлар: шапка, пальто, туфли, кўйлак, иштон, майка;

- мебель: стол, стул, шкаф, кровать;
- гавда қисмлари: бош, қўллар, оёқлар, бўйин;
- юз қисмлари: кўзлар, оғиз, бурун, пешона, лаб;
- уй ҳайвонлари: ит, мушук, хўроз, от, сигир;
- транспорт: машина, автобус, поезд, самолёт;
- мевалар: олма, апельсин, олхўри;
- сабзавотлар: сабзи, бодринг, помидор;
- ҳайвон гавдасининг қисмлари: бош, оёғи, думи, кўзи, мўйлови;
- ҳаракатлар: кийиниш, овқатланиш, ичиш, кулиш, ўйнаш, қуриш, учиш, ювиш, силаш, дазмоллаш, даволаш;
- сифатлар: катта, кичик, узун, қисқа, қизил, кўк, сариқ, яшил, ширин, аччиқ;
- равишлар: узоқ, яқин, паст, баланд, тез, секин, қоронғи, ёруғ;
- луғат бойлигини текшириш учун *жиҳоз*: предметларнинг расмлари, воқеабанд расмлар.

«орқасида», «олдида», «устида» – кўмакчи отларнинг қўлла-нилишини тушуниши (2 ёшу 6 ойлик).

Текшириш методикаси: болага қуйидаги кўрсатмаларни бажариш таклиф этилади: «Стулнинг устига чиқ», «Гидамнинг устида юр», «Ойнанинг олдида бор», «Қўлингни бошингга кўтар».

Феълларнинг ҳозирги ва ўтган замонларини ажратиши (2 ёшу 6 ойлик).

Текшириш методикаси: боланинг нима қилганлиги ва нима қилиши ҳақида суҳбат орқали аниқланади.

Уч поғонали кўрсатмани тушуниши.

Текшириш методикаси: боладан қуйидагича кўрсатмаларни бажариш сўралади: «Стулнинг устидаги коптокни ол ва стол устига қўй» ёки «Стулнинг устидаги машиначани ва коптокни ол, ойингга машиначани бер, менга эса коптокни бер».

Эшитиш диққати ва фонематик эшитиш: пароним сўзларни фарқлайди (2 ёшу 6 ойлик).

Жиҳоз: расмлар (шим-сим, бош-тош, стол-стул ва ҳоказо).

Текшириш методикаси: болага сўралаётган расмни кўрсатиш таклиф этилади.

Экспрессив нутқ:

- отларни бош, жўналиш, ўрин-пайт келишикларда қўллай олади;

- отларни бирлик ва кўпликда қўллай олади;

- феълларни бирлик ва кўпликда қўллайди, шахсларда ўзгартира олади (2 шахс кўпликдан бошқасида). Феълларнинг ҳозирги ва ўтган замонларини фарқлайди.

Сўзнинг бўгин тузилиши: икки бўгинли сўзларни (лимон, шамол) талаффуз этади.

Товушлар талаффузида артикуляция жиҳатидан бир-бирига яқин товушларни алмаштиради.

2 ёшу 7ойликдан 3 ёшгача

Импрессив нутқ

- очиш, ёпиш, олиб кетиш, олиб келиш, ўраш, тахлаш, ёйиш.

Фонематик эшиштиш: омоним сўзларни фарқлайди.

Экспрессив нутқ

- отларни, феълларни кўпликда қўллайди.

Жиҳоз:

- битта ва бир неча предметлар тасвирланган расмлар;

- ўзлик нисбатигадаги феълларнинг барча шакллари пайдо бўлади;

- нутқида сифатдошлар пайдо бўлади (борган, келган, кетган).

Текишириш методикаси: бола билан расмлар юзасидан суҳбат ўтказиш.

Сўзнинг бўгин тузилиши: ундош товушлар кетма-кет келган сўзларни қўллай бошлайди, масалан, тарвуз, шолғом, такси.

Товушлар талаффузи: ш, ж, ч, қ, ғ.

ЛОГОПЕДИК ТЕКШИРИШ НАТИЖАЛАРИНИНГ ТАҲЛИЛИ

1 ойликдан 4 ойликкача бўлган болаларни текиширишдан олинган маълумотларнинг таҳлили

Болалар организмдаги марказий нерв системасининг жароҳатланиши билан боғлиқ бўлган турли патологик ҳолатлар ҳатто оддий овоз реакцияларининг юзага келишига ҳам тўсқинлик қилиши мумкин. Боланинг артикуляция аъзолари ва нафас мушакларидаги заифлик унинг қичқирғини қисқа, заиф, юқори тонда,

баъзан эса шунчалик секин бўлишига олиб келадик, бунда фақатгина мимик реакцияга кўра бола йнглаётганини сезиш мумкин. Бульбар ва псевдобульбар бузилишларда, артикуляция аъзоларининг туғма нуқсонларида, очик ринолалияда боланинг қичқириғида эшитиладиган товушлар манқаланган тарзда бўлади. Нафас мушаклари заиф болаларда бундан ташқари, йўталиш жуда заиф ёки бўлмайди, гўдак аксиради, аммо бўғиз товушларини чиқармайди. Эмишнинг заифлиги, сўргични лаб билан ушлаб олишнинг бўшлиги, эмишда кўпинча қалқиб кетиш тил, лаб, чайнаш мушакларининг инервациясини бузилишларидан далолат бериши мумкин.

Эшитишида нуқсонли бўлган болаларда овозга, ўйинчоқ овозини эшитиб, эътибор беришнинг заифлиги ёки йўқлиги кузатилади, аммо бу ёшда эшитишни ташхис қилиш жуда мушкул. Ҳатто тотал карликка эга бўлган болалар ҳам бу даврда овоз чиқариши, онаси унга эркалатиб қараганда эътибор бериши мумкин.

Марказий нерв системасининг органик жароҳатланишлари бўлган 2-3 ойлик болаларда нутқ пайдо бўлгунга қадар ривожланиш орқада қолади, сустлашади. Оғир ҳолатларда вокализация (овоз чиқариш) фақатгина нафас машқлари жараёнида, нафас чиқаришда имкони бўлади. Енгилроқ ҳолатларда бундай болаларда овоз фаоллигини катталар билан ҳиссий-нутқий алоқа қилишда, ёрқин рангдаги ўйинчоққа нисбатан ва тактил тегиш орқали юзага келтириш мумкин. Бундай болаларда дизартрик бузилишлар мавжудлигига тахмин қилиниши мумкин. Қичқирик физиологик реакция бўлиб, кўпинча бу даврда ҳам интонация жиҳатидан ёрқин бўлмайди, бутилкачанинг сўргичини, эмишни сезишда ҳам тўхтамайди.

3 ойликка келиб бундай болаларда псевдобульбар синдром анча аниқ намоён бўла бошлайди, у эмишни, ютишни, нафас олиш, қичқиришни яққол бузилишларида кузатилади. Бу даврда кузатиладиган псевдобульбар синдромнинг хусусиятлари салбий белгиларда намоён бўлади. Уларга лаб, тил, юмшоқ танглай, бўғиз, нафас мушакларининг фалажликлари ва парезлари кирди. Тилнинг ҳажми катта, таранг, ҳаракатсиз, учи аниқ эмас, кўпинча ярим доира шаклида, юқорига бироз кўтарилган «сўрувчи тил» шаклида, баъзи болаларда эса, аксинча, спастик орқага тортилган, ҳаракатсиз бўлади.

2-Зойлик болаларда нутқ нуқсонларининг пайдо бўлиш белгиларига қичқириқ ва гугулашнинг бўлмаслиги ёки етарлича интонацион жиҳатдан ифодалилиги; гугулашдаги бир хил ва секин товушларнинг қўл ва оёқларнинг бетартиб ҳаракатлари билан биргаликда келиши; жонланиш комплексининг йўқлиги; қичқириқдаги манқаланган товушларнинг кўплиги ва ҳоказолар киради.

Эшитишида нуқсонни бўлган болаларда асосан қисқа, кўп бўлмаган гугулаш кузатилади.

Логопедик текширишда гўдакнинг товуш реакциялари: гугулаш, бўғинларни талаффуз этиш кузатиш орқали баҳоланади. Бунда фақатгина товуш реакцияларининг мавжудлиги эмас, балки уларнинг сифатига эътибор берилади.

4 ойликдан 8 ойликкача бўлган болаларни текширишдан олинган маълумотларнинг таҳлили

Бульбар ва псевдобульбар бузилишлар бу даврда фақатгина озиқланишнинг бузилишини, яъни эмиш ва ютишнинг бузилишлари билангина эмас, балки фонациянинг ўзгариши, гипертонусация (сўлақларнинг оқиши) ва тил мушакларининг тонусини ошишига сабаб бўлиши мумкин.

Псевдобульбар дизартрияда тил тонуси ошган бўлади. Оғиз очилганда тил учининг қалинлашганлиги, тилнинг катталиги, кам ҳаракатлилиги кузатилади, бола қичқирганида тил «қайиқча» шаклида бўлади ёки учи билан қаттиқ танглайга тегиб туради. Тилнинг мушаклари тонуси псевдо бульбар фалажликда пасайган, тил ёйилган ҳолатда, оғиздан чиқиб туради ёки лаблар орасида бўлади.

Бульбар бузилишларда мушакларнинг бир томонининг атрофияси на тижасида тилнинг учи ингичкалашган ва ён томонга эгилган бўлади. Юмшоқ танглай осилиб туради. Тил ва юмшоқ танглай тонусининг бузилиши натижасида боланинг қичқириқлари ва гугулаш товушлари манқаланиб эшитилади. Гугулаш товушлари кам, бир хилда бўлади, ҳиссий алоқага жавобан кулгу, қувончли қичқириқлар кузатилмайди.

Кўришида нуқсонни бўлган болаларда жонланиш комплекси, товушларининг шаклланиши орқада қолади.

Эшитиш анализатори бузилган болаларда гугулашда ўз-ўзига тақлид қилиш кузатилмайди, бола онаси билан ҳиссий алоқада кулмайди, сокин, шўх муסיқага реакция кузатилмайди.

Марказий нерв системаси жароҳатланишларига эга бўлган болаларда эшитиш бузилган ҳолларда бўғинларни талаффуз этишнинг дастлабки босқичи ривожланмайди. Енгилроқ ҳолатларда эса овоз фаоллигининг етарлича эмаслиги, товуш комплексларининг камчилиги, парча тарздалилиги намоён бўлади.

Турли сабабаларга кўра психомотор ривожланиши сустлашган, кўришида, эшитишида нуқсонли бўлган болаларда «.....қани?» саволига чамалаш (излаш) реакциялари кузатилмайди.

Кўришида, эшитишида бузилишлар бўлган болаларда шунингдек, товуш ва артикулятор мимика ўртасида боғланиш юзга келмайди, натижада бўғинларни талаффуз этишнинг шаклланиши орқада қолади.

9 ойликдан 12 ойликкача бўлган болаларни текширишдан олинган маълумотларнинг таҳлили

11-12 ойликда бола иккита бир хил бўғинларни бирин-кетин боғлашга ўтади, бу ҳолат она тили фонематик идрок этиш таъсирида юзага келади. Бўғинларни кўпайтириш «сўзларни ажратиш» сифатида қаралиши мумкин. Ҳаракат доирасида кўпол бузилишларга эга бўлган болалар патологик тоник рефлексларнинг таъсири натижасида ҳалигача гугулаш даврида бўладилар. Кўпинча чайнаш, ютишнинг бузилишлари, суюқ овқатларни истеъмол қилаётганларида «қалқиб» кетиш ҳоллари кузатилади. Предметли фаолият ва импрессив нутқнинг (нутқни тушуниш) шаклланиши орқада қолади. Мақсадга йўналтирилган аниқ ҳаракатларнинг шаклланиши ва бармоқларнинг нозик ҳаракатлари ривожланишидаги бузилишлар боладаги нутқ пайдо бўлгунга қадар ривожланишнинг ҳам сустлашишидан дарак беради.

Агарда 12 ойликда нутқ пайдо бўлгунга қадар ва нутқнинг илк ривожланиш даврларидан орқада қолиш кузатилса, орқада кэлишнинг сабабини аниқлаш учун болани неврологик ва психологик текшириш зарур.

Турли товушларга реакциянинг бўлмаслиги ёки заифлиги ҳамда боланинг сўзларни талаффуз этмаслиги унинг эшитишининг пасайганлигидан далолат беради.

Кўришнинг пасайиши болада предметнинг аниқ кўрув образини юзага келмаслигига олиб келади. Бола сўзлаётган одамнинг кўринаётган артикуляциясига таяна олмайди, натижада нутқнинг импрессив томонининг ривожланиши орқада қолади. Чунки сўзнинг товуш образининг кўрув-кинестетик сезги ўртасидаги боғланиш ҳосил бўлмайди.

1 ёшдан 2 ёшгача бўлган болаларни текширишдан олинган маълумотларнинг таҳлили

Нутқнинг экспрессив томонининг ривожланиши орқада қолган болалар нутқини импрессив томонини текшириш унинг етарлича даражадалигини аниқлайди. Болалар сўралган предметларни, ўйинчоқларни, расмларда предмет ва ҳаракатларнинг номларини кўрсатадилар. Экспрессив нутқ нутқий фаолликнинг пастлиги билан тавсифланади. Болалар имо-ишоралар билан билан ҳаракат қилишга мойил бўладилар, бўғин-сўзларни қўллайдилар, кўрсатилган кўпгина предметларни, шунингдек предметларнинг расмларини, воқеабанд расмларни номлай олмайдилар ёки товушларга тақлид қилиш билан чекланадилар. Жумлани нутқ кўп болаларда бу даврда шаклланмаган бўлади. Баъзи ҳолларда аморф гаплар кузатилади.

Артикуляция аъзоларининг ҳаракатчанлиги бузилиши ҳолларида 2 ёшга келиб нутқий фаолликнинг пастлиги намоён бўлади. Болалар алоҳида вокализацияларни, аморф сўзларни, «бўғин сўзларни» талаффуз этадилар. Кўрсатилган нуқсонлар болаларда дизартрик бузилишларнинг мавжудлигидан далолат бериши мумкин.

Импрессив нутқ бирламчи бузилган ҳолларда болалар уларга қаратилган нутқни тушунмайдилар. Нутқий бўлмаган товушларга эътибор берадилар, аммо бунда турғунлик кузатилмайди. Алоқа қилишда болалар модуляциялашган вокализациялардан фойдаланадилар, кўпинча сўралганда улар фонетик тизимдаги кўпгина товушларни, бўғин-сўзларни ёки сўзларни талаффуз қилишлари (такрорлашлари) мумкин.

Эшитиши пасайган болаларда нутқни тушуниш қўпол бузилган бўлади. Болалар маиший характердаги бир неча кўрсатма-

ларни аниқ вазиятда баланд овоз билан айтилганда тушунишлари мумкин. Нутқий фаоллик кескин пасайган бўлади. Алоқа қилиш учун болалар экспрессив имо-ишорали ва предмет-амалий воситалардан фойдаланадилар. Экспрессив нутқда 2 ёшга келиб эшитиши пасайган болаларда асосан, алоҳида кам модуляцияланган вокализациялар ва бўғин-сўзлар бўлади.

2 ёшдан 3 ёшгача бўлган болаларни текширишдан олинган маълумотларнинг таҳлили

Экспрессив нутқининг ривожланиши сушлашган болаларда импрессив нутқ деярли ёшига мос даражада бўлади. Болалар расмларда тасвирланган предметлар, ҳаракатларни яхши билладилар, грамматик категориялардан сон, келишиклар қўшимчаларини ишлатилишини тўғри тушунадилар. Улар кичик ҳажмдаги боғланган матнларни: шеър, эртақ, ҳикояларнинг мазмунини тушунадилар.

Нутқ ривожланишининг орқада қолиши ижтимоий омилларга боғлиқ бўлган ҳолларда, яъни боланинг тарбиясида ҳаддан ташқари ғамхўрлик, катталар боланинг барча истакларини, талабларини муҳайё қилишларида кўпинча болалар имо-ишоралардан ҳам кўп фойдаланадилар, уларда нутқни фаол қўллаш имкониятлари чегараланади. Бундай болалар учун алоқага киришмаслик, хавотирланиш, қўрқоқлик, ўжарлик, негативизм, катталарнинг талабларини бажармаслик каби психологик хусусиятлар хос бўлади.

Нутқ шаклланишининг сушлашуви болалар церебрал фалажлигида артикуляция аъзолари ҳаракатчанлигининг бузилишларидан ҳам келиб чиқиши мумкин. Бу ҳолда артикуляция аъзоларини текширишда мушаклар тонусининг бузилишларига эътибор қаратилади. Мушаклар тонусидаги спастик ёки паретиклик артикуляция аъзоларининг ихтиёрий ҳаракатларини чегаралайди ва товушлар талаффузининг нуқсонларини келтириб чиқаради. Оғир ҳолатларда бола лаблар, тилнинг ихтиёрий ҳаракатларини умуман бажара олмайди. Кўпинча чайнаш, ютиш бузилади. Болаларда нутқнинг шаклланишидаги бўғинларни талаффуз этиш босқичи кечикиб қолади, артикуляция аъзолари ҳаракатчанлиги бузилишларининг оғир ҳолларида бўғинлар боланинг

нутқида 2 ёшга келиб пайдо бўлиши мумкин. Талаффуз этиладиган говушлар кўпинча бир хил тарзда бўлади.

Ҳаракат доирасида бузилишлар кузатиладиган болаларда предмет-амалий фаолиятнинг нуқсонларига боғлиқ равишда фаол луғатни ўзлаштиришда қийинчиликлар юзага келади. Уларнинг нутқида предметларнинг маъносини англатадиган дастлабки сўзлар кеч (2 ёш 6 ойликдан 3 ёшда) пайдо бўлади. Нутқни тушуниш умумлаштирилган даражага чата етмайди: бола предметларни англатадиган сўзларни, предметларни фақатгина аниқ, таниш бўлган вазиятлардагина тушунади, таний олади.

Нутқ ривожланишининг орқада қолиши илк ёшдаги болалар аутизмида ўзига хос нутқ бузилишларига ҳам боғлиқ бўлади. Бундай болаларда нутқий алоқанинг кескин чекланганлиги, нутқнинг лексик-грамматик томони ривожланмай қолиши, ўзига хос фонетик бузилишлари ва овознинг юқори тонда бўлишининг устунлиги билан ифодаланадиган бузилишлар кузатилади. Болаларни кузатишдан ҳамда унинг онаси билан суҳбатдан олинган маълумотлар натижасида аутик болаларда артикуляция аъзолари ҳаракатчанлигида қўпол бузилишларнинг йўқлигига амин бўлиш мумкин, чунки бола нутқида спонтан равишда (беихтиёр) мураккаб бўғин тузилишидаги сўзларни ва тўлиқ жумлаларни талаффуз эта олади. Аутик бола нутқни алоқа воситаси сифатида қўлламагани учун нутқнинг ривожланиши орқада қолади.

Ҳуддий ривожланиши тотал сустлашган болаларда нутқ ривожланишининг орқада қолиши яққол намоён бўлади ва импрессив, экспрессив нутқда кузатилади. Артикуляция аъзоларининг ҳаракатчанлигининг бузилишлари бўлмаганда ҳам психик ривожланиши сустлашган болалар сирғалувчи говушларни узоқ вақтга чата талаффуз эта олмайдилар. Уларда предметларни фарқлаб тушуниш ва сўз ифодасида акс эттиришининг шаклланмай қолиши сабабли фонематик идрокнинг шаклланиши ҳам кечикиб қолади. Болалар нутқий кўрсатмаларни имо-ишора билан аниқ, улар учун яхши таниш бўлган вазиятларда тушунадилар. Психик ривожланиши тотал сустлашган болаларда жумлани нутқ 3 ёшда ҳам шаклланмаган бўлади.

Импрессив нутқи ривожланмай қолган, бирламчи (асосий) нуқсони бўлган болалар уларга қаратилган нутқни тушунмай-

дилар. Уларда экспрессив нутқ шаклланмаган бўлади, аммо баъзан содда бўгин тузилишидаги сўзларни такрорлашлари мумкин. Бу ёшда болаларда нутқнинг лексик-грамматик томони етарлича шаклланган ва боғланган нутқи мавжуд бўлан ҳолларда товуш талаффузининг бузилишлари ҳам кузатилиши мумкин. Фонетик бузилишлар тил олди товушларини тишаро ва ён томонда талаффузда намоён бўлиши мумкин.

Нутқнинг фонетик-фонематик ривожланмай қолишида болалар товушларни бир-бирига алмаштиришлари, ўрнини алмаштиришлари ва бузиб талаффуз этишлари кузатилади. Фонематик идрокнинг шаклланганлигини текширишда акустик жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган товушларни фарқлашда, расмли материалда пароним сўзларни ажратишдаги қийинчиликлар, хатолар кузатилади.

***Боланинг нутқий ривожланишининг умумий тавсифи
(логопедик хулоса)***

3 ёшгача бўлган болалардаги нутқий бузилишларни кўриб чиқишда ишлаб чиқилган психологик-педагогик ва тиббий-педагогик таснифларга таяниш лозим. Аммо, нутқ туғма функция эмас, балки асаб тизимининг морфофункционал етилиши ҳамда атроф муҳит билан ўзаро ижтимоий ҳаракатдир. Мулоқат натижасида шаклланиб, 3 ёшгача бўлган болаларда нутқнинг индивидуал ривожланиш суръати кузатилади. Нутқ ривожланишининг орқада қолиши турли омилларга, яъни конституционал хусусиятлар, асаб тизимининг органик ва функционал бузилишлари, когнитив, коммуникатив ва ҳиссий бузилишлар, тарбия шароити ва бир қатор бошқа сабабларга боғлиқ бўлади. Шу боис 3 ёшда аниқ ташхисни қўймай, балки нутқ ривожланишидаги турли бузилишлар генезини кўрсатиб ҳолда нутқ ўсишининг орқада қолиши сифатида кўрсатиш мумкин.

Туғилгандан 3 ёшгача бўлган болалардаги нутқ бузилишларини аниқроқ белгилаш учун қуйидагича таснифдан фойдаланиш мумкин:

- нутқ пайдо бўлгунга қадар ривожланишининг орқада қолиши;
- нутқ ривожланишининг сустлашиши;
- экспрессив нутқ шаклланишининг орқада қолиши;

- импрессив нутқ ривожланишининг орқада қолиши (шартли равишда сенсор алалиянинг келиб чиқиш тахмини);

- артикуляция моторикасининг (артикуляция аъзолари ҳаракатларининг) қўпол бузилишлари натижасида нутқнинг ривожланишдан орқада қолиши (шартли равишда анартрия, дизартриянинг келиб чиқиши);

- мулоқат бузилишлари натижасида келиб чиққан нутқ ривожланишининг орқада қолиши (болалар аутизми ва бошқаларда);

- эшитишнинг пасайишига боғлиқ нутқнинг ривожланишини орқада қолиши;

- билиш фаолиятининг бузилиши натижасида нутқ ривожланишининг орқада қолиши (ривожланишнинг тотал орқада қолишида);

- периферик нутқ аппарати тўлиқлигининг бузилиши натижасида нутқ ривожланишининг орқада қолиши (шартли равишда ринолалия варианты);

Нутқ бузилишларининг ушбу систематизацияси орқали боланинг нутқий камчиликларини эрта анча аниқ белгилаб, коррекциялаш ёрдамининг муқобил, мақсадга йўналтирилган дастурини ишлаб чиқишга имкон беради. Масалан, интеллект ёки эшитиш нуқсонлари бирламчи бўлган болаларга олигофренопедагог ва сурдопедагог билан коррекцион машғулотлар, талаффузининг бузилиши натижасида нутқ ривожланиши орқада қолган болаларга психологнинг ёрдами тавсия этилади.

II БОБ

МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАРНИ ПСИХОЛОГИК-ПЕДАГОГИК ЖИҲАТДАН ТЕКШИРИШ

МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАРНИ ПСИХОЛОГИК ТЕКШИРИШ ТАМОЙИЛЛАРИ ВА МЕТОДЛАРИ

Мактабгача ёшдаги болаларни психологик текширишнинг мақсади – боланинг руҳий ривожланиши, ҳамда психик функцияларининг ҳолатига баҳо беришдир.

Психолог болада текширув ўтказаётганда, у билан яхши муносабатда бўлиши, экспериментлар вақтида болани кайфиятини кўтариб, уни мақтаб яхши сўзларни айтиши керак.

Психологик ва педагогик текширишнинг асосий методи: ҳужжатларни ўрганиш, бола билан суҳбатлашиш, унинг ота-онаси билан ҳам суҳбат ўтказиш, болани кузатиш ва тест ўтказишдан иборат.

Психологик экспериментларни ўтказишдан аввал психолог боланинг анамнези ва бошқа ҳужжатлари: боланинг дафтарлари, чизган расмлари, психологик характеристика ва ҳоказолар; тиббий текширишлар: эшитиши, кўрув аппарати, таянч ҳаракат аппарати, боланинг нутқий ҳолатини яхши билган психолог тўғри текшириш ишларини олиб боради.

Ота-она билан суҳбат давомида психолог бир қанча маълумотларга эга бўлади. Ота-она боласи билан ҳар қуни мулоқатда бўлганлиги учун, фарзандини яхши билишади, шу боис бирга суҳбат давомида психолог уларнинг болага бўлган муносабатини билиб олади.

Психолог бола била алоҳидан суҳбатлашаётганда саволларни унинг ёшига мослаб, индивидуал хусусиятларини инobatга олган ҳолда бериши керак.

Кузатиш болани текшириш давомида олиб борилади.

Болани психологик ривожланишини чуқурроқ ўрганиш учун эксперимент текширув методини олиб бориш зарур. Эксперимент вақтида бола ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлиш мумкин.

Экспериментал текширишларни ўтказишда ушбу тамойилларга таяниш лозим:

- психологик таълимни моделлаштириш, бола буни ҳаёти давомида амалга оширади (ўқиш, ўйин);

- болага бериладиган вазифа унинг ёшига ва билимига таянган ҳолда бўлиши керак;

- таҳлил самарали бўлиши учун боланинг барча руҳий ҳолатини кўриш зарур, ўзининг фаолиятига ва натижаларига муносабати, уни бажариш ва давомийлик суръати ва ҳоказо.

Экспериментларни ўтказишда битта йўналишдан эмас, балки бир неча бир-бирига яқин бўлган усулларни танлаш керак.

Кузатишнинг мақсадини ва бола ҳақида олдиндан маълумотларга эга бўлиш керак. Вазиятга кўра фақатгина боланинг қобилиятини баҳолаш учун текшириш ўтказилаётгандай таасусурот қолдириш керак. Бундай шароитларда экспериментатор алоҳида вазифаларни тўғри баҳолайди. Ақли заиф ва руҳий ривожланиши орқада қолган болаларда ўтказилганда, уларнинг мотивацион доирасини ривожланганлигини кузатиш мумкин. Яна бошқа бир вазиятларда бола ишончини қозониб, ўзини бўш қўйиш ва ўзини бемалол эркин тутишга имконият яратиш керак. Буни эшитишида, кўришида, нутқида, таянч ҳаракати аъзоларида нуқсонлари бор, ҳамда мактабга мослаша олмаётган, фазода мўлжал ололмайдиган болаларда ўтказиш керак.

Топшириқларни бажаришда тўғри ёки нотўғрилигини қайд этиб қолмасдан, унга муаммоларни бартараф этиш йўлларини ўргатиш керак.

Бола учун қизиқарли бўлиши учун соддароқ вазифалардан бошлаб, мураккаброқ топшириқларга ўтиш мумкин. Болада чарчаш, сустлик кузатилса, дарҳол осонроқ топшириқ бериш керак ёки бироз дам олдириш керак. Психолог билан бола столда ўтириб суҳбатлашганидан кўра, ёнма-ён ўтириб суҳбатлашиши болага анча қулай. Боланинг руҳий ривожланиши ва нуқсонига қараб (эшитишида, кўришида, таянч ҳаракат аъзоларида нуқсонни бўлган болаларга махсус аппаратлар ёрдамида) шароит яратиш лозим.

Психологик текширишда тест, саволномалар ўтказилиши:
- ақлий ривожланишни меъёрида ривожланиш билан солиштирилган ҳолда баҳолаш;
- фикрини ўрганиш, шахсий мотивацияси ҳамда муносабатга киришиши ўрганилади.

Психологик текшириш мазмуни

Болани руҳий ривожланишини аниқлаш ҳамда олий психик функцияларининг ҳолатини баҳолашда ақлий фаолиятнинг турли жаҳдаларини: ақлий ишлаш қобилиятининг ҳолати, диққати, идроки, хотираси, тафаккури ва нутқининг хусусиятларини ўрганиш ва ёритиш зарур. Зарурият туғилганда: оиланинг ички ва боланинг ота-онаси ўртасидаги, тенгдошлари билан муносабати, ўзини-ўзи баҳолаши кабилар текширилади.

Психологик текширишнинг натижаси психологик хулоса тузиш, ТППКнинг умумий хулосасини, тавсияларни муҳокама қилиш ва иштирок этиш билан яқунланади.

Ақлий ишлаш ҳолатини текшириш. Ақлий ишлаш ҳолатини ўрганиш турли камчиликларни, бу нуқсонларнинг бола ақлий фаолияти тузилишига таъсирини аниқлашга имкон беради. Ақлий ишлашнинг бузилишлари турли характерда ва даражада намоён бўлиши мумкин. Ақлий ишлаш қобилиятини енгил, ўрта ва яққол (қўпол) бузилишларга ажратиш мумкин. Лекин бундай ажратиш тахминий эканлигини айтиш лозим. Чунки у кўп омилларга боғлиқ ва психолог томонидан касбий тажрибасидан келиб чиққан ҳолда маълум даражада субъектив тарзда аниқланади.

Намоён бўлиш даражасидан ташқари, камчилик сабабини аниқлаш лозим. Ақлий ишлаш қобилиятининг бузилишлари турлича кўринишда бўлиши мумкин:

а) бир маромда пасайиши (текшириш давомида бузилишнинг намоён бўлиши тахминан бир хилда бўлади);

б) тебранишли характерда (текширишда ақлий ишлаш олиши тебраниши кузатилади);

в) толиқиш характерида (текширишнинг охирига келганда ақлий ишлаш олишининг пасайиши);

г) мураккаб (масалан: умумий пасайишда ақлий тебраниши);
Ақлий ишлашнинг қобилияти бузилишининг аралаш форма-

лари ҳам учрайди, улар билан коррекцион ишларни олиб бориш учун, тўғри баҳолаш лозим, унда қайси бузилиш тури кўпроқ ифодаланаётганини ажратиш керак.

Диққатни текшириш

Диққатни текширишда психолог аввал болада диққатнинг бузилиши мавжудлигини аниқлаши лозим. Сўнгра бу бузилишларнинг намоён бўлиш даражасини, уларнинг фаолият бузилишларидаги ролини, келиб чиқиши ва асбабини аниқлаши керак.

Диққат бузилишларининг намоён бўлиш даражасини аниқлашда уларнинг фаолият жараёни ва натижасига қанчалик таъсир этганлигига диққатни қаратиш лозим.

Кўпинча, диққатнинг қўпол бўлмаган бузилишлари ишнинг натижаларида акс этмасда, шунга қарамай уларнинг мавжудлиги кўпгига клиник ҳолатларнинг ташхис белгиси сифатида аҳамиятга эга бўлади.

Диққатнинг қўпол бузилишларида кузатилганда, улар боладаги қийинчиликнинг асосий сабаби эканлигини ёки улар характернинг кўринишларига киришини аниқлаш зарур. Диққатидаги камчиликлар бошқа психик функциялари фаолиятига, айниқса хотира фаолиятига таъсирини билиш лозим (хотирадаги айрим камчиликлар диққатни бузилишига олиб келади.)

Хотирани текшириш

ТППК шароитида хотирани махсус текшириш маълум бир кўрсаткичлар асосида олиб борилади. Бунда текшириш учун узоқ вақт ҳамда уни ўтказиш учун махсус шароит зарурлигидир.

Диққатнинг қўпол бузилишларида хотирани текшириш кўпинча нотўғри ҳисобланади, чунки унинг натижалари хотиранинг бузилишларини эмас, балки эслаб қолиш вақтида диққатдаги камчиликлардан далолат беради. Хотирани махсус текширишда модал-хос бўлмаган бузилишлардан шикоят, анамнезда мия жароҳатлари, тутқаноқ тутилиши ва амнезия ҳолатларининг мавжудлиги тўғридан-тўғри кўрсаткич бўлади.

Хотирани текширишда фақатгина унинг бузилишларини эмас, балки уларнинг характер ва келиб чиқиш сабабларини аниқлаш зарур. Хотира бузилишлари характерида кўра: модал-хос

бўлмаган (барча турларини умумий пасайинши) ва модал-хос бўлган (кўрув, эшитув, вербал, мотор каби алоҳида турларининг бузилиши) бўлиши мумкин.

Хотира тавсифи мнестик фаолият сифатида ўзида эслаб қолиш (сурати, ҳажми), эсда сақлаш (сифатли, муддатли), қағ та эслаш (тўлиқ, аниқ, кетма-кет), эсдан чиқариш (қисман, чуқур, вазиятли) каби босқичларни ўз ичига олади.

Нутқни текшириш

Бола нутқининг ҳолати психолог ҳамда логопед билан биргаликда текширилади. Логопед нутқнинг барча томонларини ўрганади, психолог эса нутқнинг асосий функциялари бўлган (айниқса нутқ бузилишларида) коммуникатив, бошқариш, билиш функцияларини бажаришига диққатини қаратади. Боланинг ривожланишига нутқ камчиликларининг даражаси ва характерини қандай таъсир этганлигини аниқлаш муҳим.

Нутқ камчиликлари аниқланганда боланинг бошқалар билан мулоқотига, билиш фаолиятига қанчалик таъсир этганлигига диққатни қаратиш лозим.

Идрокни текшириш

Идрокни аниқлаш текширилаётган боланинг ҳолатига боғлиқ бўлади. ТППКда асосан кўриш ва эшитиш, зарурият туғилганда тактид идрок текширилади.

Эшитув идроки аввал эшитиши пасайган ёки шунга тахмин қилинаётган болаларда текширилади. Эшитув ҳолати врач-сурдолог ва сурдопедагог томонидан аниқлайди. Психолог ушбу маълумотлардан фойдаланиб бола ривожланишига уларнинг у ёки бу даражада таъсирини ўрганади. Сурдолог текширувидан ўтмаган ва нутқда камчилиги бор болани психолог ўрганаётганда, ТППКдаги бошқа мутахассислар билан биргаликда бу болада эшитувини пасайганлигини тахмин қилиб, уни сурдологик текширувга юбориши керак. Эшитув функциялари тўлиқ сақланган, нутқда камчилиги бор болаларда кўпинча нутқни эшитиш идроки, яъни унга қаратиб сўзланган нутқни тушуниш бузилганлиги кузатилади. Бунда психолог логопед билан биргаликда бола нима учун тушунмаётганлиги текширилади.

Кўрув идрокини текширишда болани кўрув агнезияси мавжудлигига эътибор бериш зарур (предметли, фазовий, ранг, ҳарф ва ҳоказо). Кўришнинг пасайиши билан боғлиқлиги тахмин қилинса, уни кўрув ўткирлигини текширишга юборилади. Кўрув функциялари сақланган бўлиб, турли агнозиялар кузатилса, сабабини аниқлаш зарур. Унинг сабаби ақлий нуқсон, пўстлоқнинг локал бузилишлари ҳамда пўстлоқ тонусининг ўзгаришлари бўлиши мумкин.

Тафаккурни текшириш

Тафаккурни текшириш хусусияти боланинг ёшига боғлиқ бўлади. Илк ёшда кўргазмали-ҳаракатли тафаккурнинг ҳолати мактабгача ёшда, мактаб ёшида кўргазмали-образли ва сўз-мантиқий тафаккур текширилади.

Боланинг ақлий фаолиятини таҳлил қилишда унинг– мотивацион, операцион, динамик ҳамда танқидий фикрлаш томонларини кўриб чиқиш керак.

Ўзни-ўзи баҳолашни текшириш

Ўзни-ўзи баҳолаш 7 ва ундан катта ёшли болаларда текширилади. Кўпинча ўзига баҳо бериш 7 ёшли болаларга мос Дембор-Рубинштейн услуги ёрдамида олиб борилади. Ушбу методика натижаларини баҳолашда бироз ўзига юқори баҳо беришда маълум нормал ҳисобланишини инобатга олиш зарур. Ўзига-ўзи баҳо бериш берилган шкалалар бўйича суҳбат ўтказилади.

Оиладаги ички муносабатларни текшириш

Оилавий ички муносабатларни текширишда авваламбор ота-она - бола муносабати, айниқса она билан муносабатига эътибор бериш зарур.

Бола ва ота-она муносабатлари турли тарзда бузилган бўлиши мумкин. Бу бузилишларга болани ҳаддан ташқари авайлаб-асраш, болага умуман эътибор бермаслик, ўзидан ҳисснй итариш, бола билан қўпол, ёмон муносабатда бўлиш кабиларни киритиш мумкин. Боланинг оиладаги бошқа болалар билан ўзаро муносабатига эътибор бериш, айниқса оилада ундан кичик болалар ту-

гилган бўлган бўлса. Бундан ташқари бола тарбиясида иштирок этадиган бошқа оила аъзолари (буви, бува ва бошқа қариндошлар) билан муносабати. Оиладаги ички муносабатларнинг бузилиши бола ривожланишига турлича таъсир этиши мумкин.

Тенгдошлари билан муносабатини текшириш

Тенгдошлари билан муносабатининг бузилиши турли ёшларда кузатилиши мумкин. Бундай бузилишларнинг энг оғир ҳолатлари болани изоляциялаш (айириш, қўшмаслик) ёки бошқа болалар томонидан қўшмасликдир. Тенгдошлари билан мулоқатга киришиш малакаси йўқлиги, улар билан муносабатга киришиш истагининг пастлиги ёки (ушбу истакнинг сақланганлигида) келиша олмаслик оқибатида доимий низолар келиб чиқишини олиб келганда ҳолларда бузилиш деб ҳисоблаш мумкин.

Тенгдошлари билан муносабати бузилишининг асосий белгилари ўта тажовузкорлик, низоларга мойиллик, доминантлик, бўйсунганлик, пассивлик, бошқача қилиб айтганда алоқада тенг бўлмаган ўринларни қабул қилиш тенденциясидир.

МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАРНИ ПСИХОЛОГИК ТЕКШИРИШ

Интеллекти меъёрдаги, руҳий ривожланиши орқада қолган ва ақли заиф болаларни дифференциал ташхис қилиш муаммоларини ҳал этишда ва болаларни махсус мактабгача тарбия муассасаларига саралашда асосий ташхис қилиш мезони бўлиб кўргазма-ҳаракатли, кўргазма-образли тафаккур ҳамда тафаккурнинг мантиқий элементларининг шаклланганлик даражаси ҳисобланади.

Тафаккурнинг бу формаларининг шаклланиши боланинг предметли-амалий фаолияти жараёнида диққат, идрок, хотира, нутқ, кўрув-ҳаракат координацияси, майда моторика, фаолиятнинг ихтиёрий регуляцияси функцияларини ривожланиши асосида кечади. Интеллектуал нуқсонларни ташхис этишда ўйин предмет-амалий топшириқ асосида тузилган усулларни қўллаш мақсадга мувофиқ бўлади. Чунки уларнинг ташхис қилиш имконияти кўп бўлиб, ушбу методикалар фақатгина натижаларни эмас, балки жараённинг ўзини, топшириқни бажариш усулини таҳлил қилиш имконини беради. Ушбу методикалардан боланинг били-

мини аниқлаш мақсадида ўйин шаклидаги таълимий эксперимент сифатида фойдаланиш мумкин.

Ушбу методикаларнинг тўплами ҳамда уларни қўллашнинг хронологик кетма-кетлиги қуйидаги жадвалда келтирилган.

Мақтабгача ёшдаги болаларни психологик текшириш методикалари

№	Методикалар	Ёшлари			
		3-4	4-5	5-6	6-7
	1	2	3	4	5
1	Матрёшкани йиғиш ва ажратиш а) тўрт қаватли б) беш қаватли в) олти қаватли	+	+	+	
2	Пирамидани тахлаш ва ажратиш а) тўрт ҳалқачали б) олти ҳалқачали	+	+		
3	Сеген тахтаси а) вариант – 1 б) вариант – 2 в) вариант – 3 г) вариант – 4	+	+	+	+
4	Почта қутиси	+	+	+	+
5	Кесма расмлар а) уч қисмдан иборат б) тўрт қисмдан иборат	+	+	+	+
6	Қаторига қўйиш				
7	Намунага қараб қуриш а) 4 элементдан иборат б) 5 элементдан иборат в) 6 ва ундан кўп элементдан иборат	+	+	+	+
8	Классификация			+	+
9	Коос кубиклари			+	+

Психологик текшириш ўтказишда боланинг фақатгина ёшига эмас, балки унинг интеллектуал ва жисмоний имкониятларига боғлиқ ҳолда ташхис усулларини танлаш зарур. Шунинг эътиборга олиш керакки, кўрув ўтқирлигининг 0,09 дан пастлиги, кўриш майдонининг 20%га камайиши ҳамда ҳаракатида нуқсонли ҳамда ҳаракатида камчилиги (болалар церебрал фалажлигининг оғир формаси) бўлганда топшириқни бажариш сифатига таъсир қилади.

Ушбу методикаларни бажариш натижаларини баҳолашда ҳаракатларнинг ўринлилиги (топшириқни қандай қабул қилади), топшириқни бажариш усули, бажариш жараёнини ўрганиши ва ўз фаолияти натижасига бўлган муносабатини эътиборга олиш зарур.

Биринчи параметр тавсифида бола берилган топшириқни хоҳиш билан бажараётганлиги, кўрсатмани тушунганлиги, ҳаракатларини ўринлилигига эътибор қаратиш муҳим. Топшириқни бажариш турлари ориентирлаш фаолияти даражасидан далолат беради.

Топшириқни бажаришнинг тўрт даража ёки тури ажратилади:

1. Хаотик бетартиб ҳаракатлар. Бу ҳолда бола предметларнинг хусусияти ва сифатини ажрата олмайди (тузилиши, катталиги, ранги...) бошқа вариантларга мақсадсиз ўтади, кўпинча куч ишлатади.

2. Мақсадга йўналтирилган тахминлар ёки хато тахминлар орқали, бола предметнинг хусусиятларини англай олмайди, лекин бажаришда хатоларини йўқотиб барча вариантлардан фойдаланиб кўради.

3. Амалий қўллаб кўриш. Бола предметларнинг хусусиятларини ажрата бошлайди, лекин кўргазмали образли равишда солиштира олмайди ва амалий қўллаб кўришга киришади.

4. Кўриш орқали солиштириш. Бола предметларнинг хусусиятларига таяниб топшириқни ҳеч қандай тахминларсиз дарров бажаради.

Матрешкани йиғиш ва ажратиш

Мақсад: катталиқни фарқлаш, кўргазма-ҳаракатли тафаккурнинг ривожланганлик даражасини текшириш.

Материал. 4-6 қисмли матрешкалар.

Ўтказиш усули: эксперимент ўтказувчи болага матрешкани бериб, а) сўз билан «матрешкани оч» ёки б) имо-ишора билан: матрешкани узатиб уни очишни айтади (эшитиши ва нутқда камчилиги бор болаларга).

Агар бола бажарнишга киришмаса, эксперимент ўтказувчи ёрдам бериб матрешкани ўзи очади ва шундай дейди: «Менга қараб бажар» ёки имо-ишора билан матрешкани очишни давом эттиришини сўрайди. Матрешкалар ажратиб бўлингандан сўнг, кейинги кўрсатма берилади: «Ҳамма матрешкаларни биттасига сол» ёки имо-ишора билан болага матрешкани йиғиш таклиф этилади.

Агар бола топшириқни бажара олмаса, унга ёрдам бериб ўргатилади. Матрешкани йиғиш йўли кўрсатилади: «Катта матрешкани ичига кичкинасини солиш». Ўргатилгандан сўнг боладан яна бир бор матрешкани йиғиш ва ажратиш сўралади.

Бажариш меъёри: бола топшириқни бажаришда қуйидаги йўллاردан фойдаланади:

3-4 ёшда – тўлиқ йўналтирилган таҳминлар асосида;

4-5 ёшда – амалий чамалаб кўриш орқали;

5-6 ёшда кўрув гидроки орқали;

Пирамидани ажратиш ва йиғиш

Мақсад: катталиқни фарқлаш даражаси, кўргазма-ҳаракатли тафаккурнинг шаклланганлигини текшириш.

Жиҳоз: 4-6 ҳалқали пирамида.

Ўтказиш усули: болага пирамидани ажратиш, сўнгра йиғиш таклиф этилади. Агар бола бажармаса уни қизиқтириш учун пирамидани катта одамнинг ўзи йиғиб беради. Қийинчилик туғилганда боланинг кўзи олдида пирамидани йиғиш ва ёйиш давомида қуйидаги сўзларни: «Аввал катта ҳалқачани, энди сал кичикроқ, яна ҳам кичикроғини ва энг кичкинасини» деб ўргатиш мумкин. Сўнгра болага ҳалқаларнинг катта-кичиклигига қараб пирамидани йиғиш ва ажратиш таклиф этилади.

Бажариш меъёри: бола топшириқни бажаришда қуйидаги йўллاردан фойдаланади.

3-4 ёшда – мақсадга йўналтирилган уринишлар ва амалий чамалаб кўриш орқали;

4-5 ёшда – кўриб солиштириш орқали.

Сеген тахтаси

Мақсад: катталиқни фарқлаш даражаси, кўргазма-ҳаракатли тафаккурнинг шаклланганлигини текшириш.

Жиҳоз: шакллар андозаси чуқур ўйилган тахта (4 вариантли) ва шу чуқурчаларга тўғри келадиган шакллар.

Ўтказиш усули: болага шакллар жойлаштирилган тахта кўрсатилади ва кўзининг олдида тахта шундай ағдариладики, ичидаги шакллар столнинг ўртасига туширилади. Кўрсатма берилади: а) сўз орқали «Қара, менда ҳар хил шаклли тахта бор». «Мен шаклларни тўқаман, сен эса жойига соласан» ёки б) имо-ишора орқали (эшитиши ва нутқи бузилган болаларга).

Агар бола топшириқни тушунмаса ва бажаришга киришмаса, унда эксперимент ўтказувчининг ўзи 1-2 шаклларини солиб кўрсатиб бериши керак. Ноўрин ҳаракатларда яна ёрдам кўрсатилади: «Бу шаклни қаерга қўйиш кераклигини кўриб ол». Агар самара бермаса, унда боланинг диққатини тахтадаги шаклларга ва қўлидаги шаклга қаратилади. Бола ноўрин ҳаракатларда давом этса, унда чамалаб, солиб кўриш таклиф этилади.

Бажариш меъёри:

3 ёшда (вариант-1) мақсадга йўналтирилган уринишлар ва амалий чамалаб кўриш орқали.

3,5 ёшда (вариант-1) кўриб мўлжал олиш ва амалий чамалаб кўриш орқали.

4-5 ёшда (вариант – 2-3) кўриб мўлжал олиш ва амалий чамалаб кўриш мумкин.

5-6 ёшда (вариант – 3-4) кўриб солиштириш ва амалий чамалаб кўриш мумкин.

Почта қутиси

Мақсад: катталиқни фарқлаш даражаси, кўргазма-ҳаракатли тафаккурнинг шаклланганлигини текшириш.

Жиҳоз: пластмасса ёки ёғоч қути, унинг устида шакллар формаси кесилган ва қути устидаги ўйилган шаклларга мос ҳажмли шакллар.

Ўтказиш усули: болага: а) сўз кўрсатмаси, «Ёнингда ҳар хил шакллар қирқилган қути турибди. Қўлингдаги шакллардан қути устидаги шаклга мосини танлаб, қути ичига ушбу шакл орқали ташла»; б) имо-ишорали кўрсатма (эшитиши ва нутқида камчилиги бор болаларга) кўрсатмаси берилади. Эксперимент ўтказувчи битта шаклни олиб, мос шаклли тешик орқали қути ичига ташлайди ва имо-ишора орқали болага давом эттиришни таклиф этади.

Бола топшириқни тушунмаса ва бажармаса унга ёрдам кўрсатилади: «Яхшилаб қара, ушбу шаклни қаерга ташлаш

мумкин» ёки имо-ишора орқали шаклнинг қирраларига диққат қаратилади.

Бола топшириқни қабул қилмаса ва ноўрин ҳаракатда давом этса, унга ўргатувчи ёрдам беради, нутқий шакли: «Шаклни олиб галма-гал ҳар бир тешикка қўйиб кўрамиз, токи тўғри келадиганини топмагунча» ёки имо-ишора орқали: болага танлай олиши учун шаклни ҳар бир тешикка тиқиб кўришни, то керагини топмагунча давом эттириш кераклиги кўрсатилади.

Агар бола ушбу ёрдамдан кейин ҳам ноўрин ҳаракат қилса, текшириш тўхтатилади. Агар бола ҳаракатларини тушуниб бажара олса, қути ўгирилади ва мураккаброқ вариант берилади.

Бажариш меъёри:

3-4 ёшда мақсадга йўналтирилган уринишлар;

4-5 ёшда амалий чамалаш ва кўриб солиштириш;

5-6 ёшда кўриб солиштириш.

Кесма расмлар

Мақсад: идрокнинг ривожланиш даражасини, кўрув-фазовий анализи ва синтезини, кўргазма-ҳаракатли тафаккурнинг шаклланганлигини текшириш.

Жиҳоз: тўлиқ ва кесма расмларнинг тўплами. Расмлар 3 тага, 4 қисмга кесилган.

Ўтказиш усули: эксперимент ўтказувчи кесма расм қисмларини кўрсатиб, унда қандай предмет тасвирланганлигини айтмайди, кўрсатма берилади: а) сўз – ишорали шаклда: «расмни тўлиқ қилиб йиғиб бер» ёки б) имо-ишорали. Агар бола топшириқни тушунмаса, тўлиқ расм шакли кўрсатилади ва кўрсатма такрорланади ёки тахланиб ва яна расм қисмларга ажратилади.

Агар бу ёрдам самарасиз бўлса, болага расм қисмларидан тўлиқ расмни йиғиш кетма-кетлиги тахминий йўналтириш орқали ўргатилади. Шундан сўнг боладан ушбу расмни яна бир бор йиғиб бериш сўралади ва бошқа вариант таклиф этилади.

Бажариш меъёри (3 қисмли кесма расмларни):

3-4 ёшда амалий чамалаб кўриш орқали;

4-5 ёшда кўрувига таяниб.

4-6 қисмли расмлар:

3-4 ёшда мақсадга йўналтирилган уринишлар;

4-5 ёшда амалий чамалаб кўриш орқали;

5-6 ёшда кўриб солиштириш орқали.

Қаторга қўй

Мақсад: катталикни идрок этиш даражасини, кўргазма-ҳаракатли тафаккурнинг шаклланганлигини текшириш.

Жиҳоз: олти қисмли матрешка.

Ўтказиш усули: эксперимент ўтказувчи боланинг кўзи олдида матрешкаларни ажратиб, уларни бир-бирига моси билан қўйиб чиқади. Кейин матрешкаларни катта-кичиклигига қараб, орасида бир хил интервал сақлаган ҳолда қўйиб чиқади. Бундан сўнг текширувчи матрешкалар қаторини экран билан бекитиб, биттасини олиб қўяди, сўнгра экран олинадиди ва матрешканинг жойини топиб қўйиш таклиф этилади.

Агар бола топшириқни бажара олмаса, унга ёрдам кўрсатилади. Аввал сўз кўрсатмаси орқали: «Яхшилаб қара, ушбу матрешка қаерда туриши керак?» ёки имо-ишора орқали матрешканинг жойини топиш сўралади. Агар бу ёрдам самара бермаса, унда ўргатувчи ёрдам беради: ҳар бир кейин турган матрешка ўзидан олдинда турганидан кичикроқ эканлиги тушунтирилади. Ўргатилгандан сўнг, болага матрешканинг жойини топиб қўйиш топшириғи яна 2-3 мартаба берилади.

Бажариш меъёри:

4-5 ёшда мақсадга қаратилган уринишлар ва амалий чамалашга таяниб;

5-6 ёшда амалий чамалаш, кўз билан солиштириш;

6-7 ёшда кўз билан чамалаб бажариш.

Намунага қараб қуриш

Методиканинг йўналиши: шакл ҳақидаги тасаввурларнинг, кўрув-фазовий анализ ва синтезнинг (шаклларни алоҳида элементларга ажратиш ва улардан бир бутун шаклни синтезлаш) шаклланганлигини текшириш.

Жиҳоз: 20 та саноқ чўплари.

Бажариш усули: 3-4 ёшли болаларга вербал (нутқий) кўрсатмага таянган ҳолда геометрик шакллар (учбурчак, тўғри тўртбурчак, квадрат) қуриш ва уларни ҳар бирини номини айтиш сўралади.

5-6 ёшли болалардан учун хотирасига таяниб чўплардан мураккаброқ шакллар (уйча, бир-бирини устига қўйилган ромблар,

нарвонча ва ҳоказо) яшаш таклиф этилади. Педагог ширма орқасида бирор шакл ясади ва болага кўрсатади, сўнгра бузиб ташлайди ёки беркитиб қўйяди, бола эса хотираси бўйича шаклни қуриши керак. Қурган шаклини сўз билан айтиб бериши зарур.

Болада қийинчилик кузатилса, унга шаклни қуриш йўли ёки шаклни яна бир бор кўрсатиш орқали ёрдам берилади. Агар бу ёрдам ҳам самара бермаса, яна бир бор қуриб кўрсатилади ва намунага қараб топшириқни бажариш сўралади.

Бажариш натижаларининг таҳлили:

3-4 ёшда кўз билан чамалаб;

4-5 ёшда амалий чамалаш, намунага қараб бажариш;

5-6 ёшда амалий чамалаш ва кўриб солиштириш.

Предметларнинг классификацияси

Мақсад: мантиқий фикрлашнинг ривожланиш даражасини (умумлаштириш ва мавҳумлаштириш қобилияти, умумлаштирувчи тушунчаларнинг шаклланганлигини) текшириш.

Жиҳоз: ўйинчоқлар, кийимлар, ҳайвонлар, ўсимликлар, идиш-товоқлар, мебеллар, транспортлар ва ҳоказолар тасвирланган предметли расмлар.

Ўтказиш усули: болага расмлар тўплами берилади ва таклиф этилади: «Ушбу карточкалардан бир-бирига мосини топиб, стол устига қўйиб чиқ». 10-15 карточка қўйиб чиқилгандан сўнг сўралади: «Нима учун ушбу карточкалар бу қаторда? Булар эса нимага бошқа қаторда?» (боланинг умумлаштириш кўникмаси ва ҳаракатларини сўзда ифодалай олиши аниқланади). Йўл қўйилган хатолар тўғриланади ва карточкаларни жойлаш қондаси тушунтирилади («идишларни биринчи қаторга, ҳайвонларни иккинчи қаторга қўй»). Сўнгра болага топшириқни давом эттириш таклиф этилади.

Агар бола топшириқни қабул қилмаса, уни классификациялаш усулига ўргатилади. Боладан текширувчи нима учун ушбу карточкаларни бу қаторга қўйиш кераклигини, бошқаларини бу қаторга қўйиш лозимлигини тушунтиради, сўнгра ўзи мустақил бажаришини таклиф этади.

Бажариш меъёри: 5 ёшли болалар топшириқни ҳаракат асосида, умумлаштириш усулини функционал даражада аниқлаб бажардилар. 6 ёшдан бошлаб мавҳум катергорияларни қўллайдилар.

5-6 ёшдан бошлаб болаларни текширишда «Коос кубиклари», «Объектни икки белги бўйича классификациялаш», «Воқеаларнинг кетма-кетлигини ўрнатиш», «Тўртинчиси ортиқча» каби ўйинлардан фойдаланиш мумкин.

Психологик текширишнинг натижаларини таҳлил қилиш тамойиллари

Психологик текширишнинг натижаларини таҳлил қилишнинг мақсади – боланинг руҳий ҳолати билан ҳар томонлама танишишдан иборат. Барча маълумотларни таҳлил қилаётганда, болани психологик тавсифлаш мақсадида, психологик текшириш мақсади ва вазифаларидан келиб чиқиб, ота-онасидан нима сабабдан консултацияга келганликларини сўраши керак. Агар текширишдан асосий мақсад боланинг ривожланишига кўра ўқитишнинг мақбул шароитини ва даражасини аниқлаш бўлса, унда аввало таҳлил берилиб, интеллектуал нуқсоннинг тузилиши ўрганилади. Агарда ота-онанинг шикоятини боланинг фақатгина хулқи ёки мулоқотига (алоқага киришиши) ва ҳоказоларга тегишлигина бўлса унда интеллекти сақланганлигини (экспериментал текширишда) аниқлаганидан сўнг психологик муаммони ёритиш зарур.

Боланинг интеллектуал ривожланишини баҳолашга йўналтирилган психологик текшириш натижалари таҳлилида қуйндаги мезонларга таяниш лозим:

- ҳаракатларининг мақбуллиги (топшириқни қандай қабул қилади);
- топшириқни бажариш усуллари;
- топшириқни бажарётганда ўргатишни қабул қилиши;
- ўзининг фаолият натижаларига муносабати (танқидийлиги).

Боланинг текширишга бўлган муносабатини эътиборга олиш муҳим бўлиб, бу унинг мотивация доираси, эҳтиёжлари, ҳиссий-иродавий ва шахсининг хусусиятлари билан боғлиқдир. Боланинг топшириқни қандай қабул қилиши, ютуқ ва камчиликларига муносабатига қараб, шахсий имкониятларини, унинг етилмаганлиги ёки ривожланмай қолганлигини билиш мумкин. Бунда қуйидагиларга диққатни қаратиш керак:

Кайфиятнинг умумий кўриниши (адекват ёки йўқ, депрессив, қўзғалувчан). Кайфиятнинг текшириш вазиятга боғлиқ бўлма-

ган ҳолда ҳаддан ташқари кўтарилганлиги, эйфориялиги кўпинча ақли заиф, шунингдек, миянинг пешона қисми ривожланмаган (инфантилизмнинг турли кўринишлари) болаларга хосдир. Кайфиятнинг хавотирланган, пасайган фонлари асаб ёки руҳий ҳиссий доирасида бузилишлар бўлган болаларда кузатилади.

Боланинг фаоллиги: топшириққа қизиқиши, унинг турғунлиги. Боланинг руҳий фаоллиги интеллектуал ривожланишида муҳим кўрсаткич ҳисобланади. Ҳатто нейродинамик, энцефалопатик ва эмоционал бузилишларда ҳам атрофдагиларга нисбатан фаол қизиқиш барча имкониятлари чегараланган болаларда мавжуд бўлиб, ақли заиф болаларда эса анча пасайган бўлади.

Болани муносабатга киришиши. Енгил-елпи, осонлик билан ҳамда ҳеч бир сабабсиз мулоқатга киришиш булар билан боғлиқ тўлиқ бўлмаган алоқага киришиш интеллектдаги нуқсонларга боғлиқ бўлиши мумкин, бу ақли заиф болаларга, инфантил болаларга хосдир. Баъзи ақли заиф болаларга эса аксинча, муносабатга киришишдан қўрқиш, сабабсиз негативизм ҳамда у ёки бу шахс билан танлаб алоқага киришиш хос бўлади. Нутқида нуқсонли бўлган болалар қийинчилик билан вербал алоқага киришадилар. Заиф эшитувчи ва қар болалар вербал алоқага имкон бўлмаганда паралингвистик (имо-ишора, мимика) алоқа воситаларидан фаол фойдаланадилар. БЦФ (болалар церебрал фалажи) болалар кўпинча алоқага киришишга қўрқадилар, қийинчилик билан киришадилар.

Рағбатлантириш ва маъқуллашга эмоционал муносабати. Болалар илк ёшидан бошлаб, рағбатлантириш ва маъқуллагани яхши ва хурсандлик билан қабул қилишади. Катталар баҳосига бефарқ, қизиқмайдиган болалар ушбу сўзларнинг маъноси ни фарқламайдилар, бу уларнинг у ёки бу даражада интеллекти ривожланмаганидан далолат беради. Алоқа қилишда қочиш кўпинча аутик болалар хулқида кузатилади ва уларда мулоқотга (муносабатга бўлган эҳтиёжнинг йўқлигини кўрсатади. Бундан бола болалар одатда суҳбатдошининг юзига қарашдан ўзини олиб қочади, вербал ва ҳиссий алоқа томонларига ўзгача муносабатда бўладилар.

Танқид ва талабга ҳиссий муносабати. Бунда боланинг танқидга реакцияси; танқидга муносиб равишда боланинг ўз хулқини ўзгартириши эътиборга олинади. 3 ёшдан катта бўлган болаларнинг танбеҳга эътиборининг йўқлиги интеллектуал ривожла-

нишнинг пасайганлиги, руҳий ривожланиши сустралган болаларда ихтиёрий регуляциянинг нуқсонлари мавжудлигидан дарак беради. Бунда бола танбеҳнинг маъносини тушунмайди ёки жуда талтайтириб юборилганлигидан танбеҳ ва койишлар, таъқиқлашлар унинг учун одатдан ташқари ҳисобланади.

Ўзига ва ўзининг фаолиятидаги муваффақиятсизликларга, қийинчиликларга муносабати. 3 ёшдан катта болалар ҳаракатларидаги хатоларни мустақил топа оладилар. Бунда кўргазма-ҳаракатли вазиятнинг маълум бир томонларини элементар нутқий ифодалашда (Энди тўғрими? Бундайми ёки бундай эмасми? Вой, энди тўғри бўлдимми?) намоён этадилар. Сўнгра улар ўз хатоларини тўғирлаб керакли натижага эришишга ҳаракат қиладилар, қийналишса катталардан ёрдам сўрашади.

Болаларнинг омадсизликка муносабати бошқача бўлиши ҳам мумкин:

- биринчи қийинчиликдаёқ қизиқишнинг йўқолиши, топшириқни сўст бажариши, экспериментларнинг қолганида иштирок этишдан воз кечиш;

- тўғри натижага эришишда тўсқинликка учраши, топшириқнинг маъносини тушунмаслиги фаолиятини тормозланишига олиб келади.

Тадқиқот давомида психолог ақлий фаолиятнинг барча структурасини синчиклаб кўриб чиқиб, алоҳида топшириқни бажариш натижасига эмас, балки фаолиятни сифатли таҳлил кишиш таъмоилига риоя қилиши лозим. Албатта болага қандай ёрдам турлари берилганини, уни қандай қабул қилгани ва фаолиятини самарали бўлишига қандай таъсир этганини ҳисобга олиши лозим.

Интеллектуал камчиликни ҳар хил турлари дифференциал ташхис қилишда боланинг ақлий ривожланишини икки даражасини ажратиш лозим. I-даража долзарб бўлиб, боланинг билим заҳираси ҳамда текшириш вақтидаги унда шаклланган фаолият усулларини аниқлайди. Долзарб даража «ўлчаш» усули ёрдамида аниқланади, чунки билим, кўникма, малакаларни ўзлаштириб олишнинггина таъкидлайди ва шунинг учун асосий методга сифат таҳлилига нисбатан – иккиламчи, қўшимча ҳисобланади. Фаолиятининг сифатли таҳлили боланинг потенциал ривожланиш даражасини кўрсатади.

Потенциал даражани аниқлашда, яъни боланинг ўрганишини аниқлашда қуйидагиларга эътибор бериш лозим:

Берилаётган ёрдамнинг даражаси ва ҳажми. Энг кам ёрдам болага сўзлар орқали «ўйлаб кўр», «сен қила оласан» ёки «диққат билан қара», «шошилмагин», «мана бу ёққа қара» каби рағбатлантириш орқали берилади. Топшириқни давом эттириш ва бажаришда ушбу ёрдам, интеллекти меъёрида бўлган, аммо ўзига ишончи бўлмаган, қўрқоқ, тез тормозланадиган ёки гиперфаол (ўта фаол) диққати бузилган болаларга етарлича бўлади. Баъзида руҳий ривожланиши сустлашган болаларга ушбу ёрдам тури етарли бўлади.

Йўналтирувчи ёрдам (анча ифодаланган ёрдам) бериш, болага катталар томонидан берилган топшириқни аниқ бажаришга кўрсатма берилади. Ушбу ёрдам руҳий ривожланиши сустлашган болалар учун самарали бўлиб, ақли заиф болаларда эса ҳеч қандай натижа бермайди.

Ўргатувчи болага охирги натижага эришиш учун фаолият усулини ўргатади. **Ўргатувчи** кўпинча яққол ифодаланган руҳий ривожланиши сустлашган ва ақли заиф болаларга яқиндан ёрдам бериш лозим бўлади.

МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАРНИ ПЕДАГОГИК ЖИҲАТДАН ТЕКШИРИШ

Мактабгача ёшидаги болаларни педагогик жиҳатдан текширишнинг мақсади – билим заҳираси ва фаолият усулларини ҳамда уларни ёшга ва таълимнинг даражасига мослигини аниқлашдир.

Педагогик текширувдан аввал анамнестик маълумотлар йиғилиб, унда боланинг руҳий ривожланиши ҳақидаги маълумотлар аниқланади. Ўз-ўзига хизмат қилиш, меҳнат қилиш кўникма ва малакаларининг пайдо бўлиши, жамоада ва оилада ўзини тутиши, мактабгача муассаса дастурларини ўзлаштириши, ўйин, қуриш-ясаш фаолиятининг ривожланиши, мактабда ўқишга тайёргарлик даражаси кабиларни ўз ичига олади.

Педагогик текширувда қуйидагилар аниқланади:

- Тасаввур ва билимларнинг умумий заҳираси. Болада сенсор эталонларни (ранг, шакл, катталиги) шаклланганлиги, табиат ҳодисалари (табиатда фасллар ўзгариши, ҳайвонот, ўсимлик олами), содда географик мўлжал олиш (ўзининг уй адресини билиш, шаҳар (қишлоқ), яшаш жойи ва ҳоказо) ва ижтимоий тасаввурларнинг (ўз исми, фамилиясини, оилавий ҳолатини, ота-она-

сининг касбини билиш) тасаввурларининг мавжудлиги аниқланади.

- Ижтимоий-маиший ориентировка. Ўз-ўзига хизмат қилиш (мустақил овқатланиш, кийиниш, тугмачаларни тақшиш ва ҳоказо), меҳнат малакаси (ўзидан кейин йиғиштириш, идиш-товоқларни ювиш ва ҳоказо), ўзини ижтимоий мос, тўғри тутиши (ўзи мустақил транспотдан фойдаланиши, уйига йўл топиши, дўкандан маҳсулотлар олиши ва ҳоказо) малакаларининг шаклланишганлиги аниқланади.

- Умумқабул қилинган хулқ нормаларига риоя қилиши. Боланинг оилада ва оиладан ташқари жойларда нутқий ва одоб қоидаларига риоя қилиши, катталарнинг талаблари ва илтимосларини бажариши, болалар жамоасида интизомни тушуниши ва унга риоя қилишини аниқлаш зарур. Кўрсатиб ўтилганларни баҳолашда боланинг ёшини, маданиятини, олган таълимини ҳисобга олиш зарур.

- Бола қатнаётган муассаса таълим дастурининг ўзлаштириши. Мактабга ча ёшдаги болани текширишда тасвирий, қуриш-ясаш, шунингдек, конструктив фаолиятининг ривожланиши, савод асосларини, ҳисоблашни ўзлаштириши, билими дастур талабларига жавоб бериши аниқланади.

- Ўйин фаолиятига умумий тавсиф берилади.

КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ БОЛАЛАРНИ ПСИХОЛОГИК ВА ПЕДАГОГИК ТЕКШИРИШ

КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ БОЛАЛАРНИ ПСИХОЛОГИК ТЕКШИРИШ

Кичик мактаб ёшидаги болаларни психологик текшириш ТППК амалиётида энг долзарбдир, чунки бу ёшда боланинг имкониятлари ва хусусиятларига мос таълим шароитини яратиш, тегишли таълим муассасасини танлаш зарурияти келиб чиқади. Ўқув дастури типини энг аввало боланинг интеллектуал имкониятларидан келиб чиққан ҳолда танлангани сабабли интеллектадаги турли етишмовчиликлар, уларнинг даражаларини тузилишини, аниқлашда экспериментал-психологик текшириш муҳим аҳамият касб этади.

Интеллектуал етишмовчиликнинг турли формаларини дифференциал ташхис этиш вазифаларини ҳал этишда экспериментал текшириш методикаларининг баёни меъёрида ривожланаётган, руҳий ривожланиши сустлашган ҳамда ақли заиф болаларни текшириш натижаларининг интерпретациясини ўз ичига олади.

Экспериментал психологик текшириш методикалари.

Кесма расмлар

Мақсад: кўрув-фазовий идрокнинг, анализ ва синтезнинг, кўргазма-образли тафаккурнинг шаклланганлигини аниқлаш. Методика, шунингдек диққатнинг хусусиятларини, мақсадга йўналтирилган фаолият қобилиятларини баҳолашга имкон беради.

Халқаро соғлиқни сақлаш ташкилотининг 10-қайта кўриб чиқилган касалликларнинг халқаро таснифи бўйича ақли заифликнинг қуйидаги даражаларга ажратилади:

F70 – энгил ақли заифлик, F71 – ўрта даражадаги ақли заифлик, F72 – оғир ақли заифлик, F73– чуқур ақли заифлик.

Материал: горизонтал ва вертикал чизиқлар бўйича тўрт қисмга бўлинган бола учун таниш бўлган учта предметларнинг расмлари.

Ўтказиш усули: 7-8 ёшли болаларга йиғилган расм (диагонал бўйича қирқилган) кўрсатилади. Сўнгра унинг қисмлари аралаштирилиб юборилади. «Аввал қандай бўлса, шундай йиғиб бер», кўрсатма берилади.

Бола қийналмасдан топшириқни бажарса, унга мураккаброқ варианты таклиф этилади: учта расмнинг қисмлари аралаштирилиб берилади.

9-10 ёшли болаларга билан топшириқни юқоридаги вариантдан бошлаб бериш мумкин. Бунда бола ҳаракатларининг харақтерига: расмларнинг тасвирига, қирқиш чизигига қараб танлаши ва ҳоказолар кузатилади.

Топшириқ бажарилиш таҳлили: ақлий ривожланиши меъёрида бўлган ва кўрув-фазовий гнозисида ўзига хос бузилишлар бўлмаган болалар топшириқни осонлик билан бажарадилар. Улар қисмларни бир бутунга йиғишнинг самарали усулини қўлайдилар. Болаларни фаолият жараёни ва охириги натижа қизиқтиради.

Руҳий ривожланиши сустрлашган болалар топшириқнинг мураккаб вариантини бажараётиб хато ҳаракатларга йўл қўйишлари мумкин, ёки мақсадга йўналтирилган усулга таянмасдан хатолар ва уриниб кўриш усули билан ҳаракат қиладилар, аммо ташкиллаштирувчи ва йўналтирувчи ёрдам самара беради.

Локал фазовий бузилишлари бўлмаган *енгил даражадаги* ақли заиф болалар вертикал ва горизонтал чизиқлар бўйича қирқилган расмларни кўрсатиб берилгандан сўнг йиға оладилар. Диагонал чизиқлар бўйича қирқилган расмларни йиғишда қийналадилар. Топшириқнинг мураккаб вариантини бажара олмайдилар. Фақатгина кўрсатилгандан, ташкиллаштирувчи ва ўргатувчи ёрдамдан сўнг болалар расмларни йиға оладилар.

Ўрта даражадаги ақли заиф болалар топшириқнинг мураккаб вариантини 10 ёшида ҳам тушунмайдилар ва бажара олмайдилар. Кўрсатилгандан сўнг фақатгина горизонтал ва вертикал чизиқлар бўйича тўрт қисмга бўлинган расмни йиғишлари, диагонал бўйича қирқилган расмни биргаликда йиғишлари мумкин.

Коос кубиклари

Мақсад: кўргазма-образли тафаккур, кўрув-фазовий анализ ва синтезнинг шаклланганлик даражасини, диққат ва ишлаш қобилиятининг хусусиятлари, мақсадга ва топшириқнинг шартига мувофиқ ҳаракат қилиши қобилияти, ўргатилиши аниқланади.

Материал: текширишни ўтказиш учун 9-12 та бир хил кубиклар, уларнинг бир томони кўк ва сариқ рангда, бошқа томони оқ ва қизил, учинчи томони кўк, тўртинчи томони қизил, бешинчи томони сариқ, олтинчиси оқ; 10 та номерланган турли хил нақшли карточкалар.

Ўтказиш усули: болага ҳар хил шаклдаги нақшли расмни кўрсатиб кубиклардан шундай нақшни қуриш топшириғи берилади. Топшириқни бажариш жараёнида намунали расм болани кўз олдига туради. Кўрсатма: «Қара, расмда шакл чизилган, шу шаклни кубиклар ёрдамида тахлаш мумкин. Бир уриниб кўрчи». Нақшлар кетма-кет мураккаблаштирилиб борилади. Эшитишнинг пасайиши гумон қилинганда нутқий кўрсатма имо-ишора, намойиш билан бирга олиб борилади.

Топшириқларни бажариш жараёнида болага турлича ёрдам кўрсатилиши мумкин: топшириқни қўшимча тушунтириш, шаклни уни ташкил қилувчи қисмларга бўлиш, айтиб бериш, кўрсатиш.

Топшириқнинг бажарилиши таҳлили. *Енгил даражадаги* ақли заиф болалар кўпинча мустақил равишда фақат 1 нақшни тахлай оладилар, кубикларни расмдаги нақш устига қўйишга ҳаракат қиладилар. Улар ҳар бир янги нақшга секинлик билан ўтадилар, хатоларга йўл қўядилар, ўзларини назорат қилмайдилар. Ташкилий ёрдам, кубикларга мос равишда нақшларни қисмларга бўлиш уларнинг фаолиятига кам ёрдам беради.

Шизофрения этиологияли деменция бўлган болалар кўп ҳолларда идрокнинг тўлиқлиги ва мақсадга йўналтирилганлигини бузилганлиги оқибатида «Коос кубик» ларини йиғишга жуда қийналадилар. Эпилептик деменция кўринишидаги болалар муваффақиятсизликка учрасалар ҳам топшириқни охиригача етказишга ҳаракат қиладилар.

Руҳий ривожланиши сустлашган болалар (қўпол фазовий бузилишларга эга бўлмаган) 2-3 топшириқни бажариш таклиф

қилинганда қийинчиликларга учрай бошлайдилар; аммо нақшларни алоҳда қисмларга ажратишдаги ташкилий ёрдамдан сўнг уни охирига етказа оладилар.

Кўришида нуқсони бўлган болаларни текширишда бу методикадан фойдаланиш мақсадга мувофиқ эмас.

Церебрал фалажи бўлган болаларда яққол ифодаланган фазовий бузилишлар бўлганлиги сабабли бу методика қўлланилмайди.

Интеллекти меъёрида бўлган заиф эшитувчи ва меъёрида ривожланаётган болалар топшириқни мустақил равишда бажара оладилар.

Церебрал фалажланган болалар билан уларда яққол ифодаланган фазовий бузилишлар мавжуд бўлганлиги учун ушбу методикадан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлмайди.

Интеллекти меъёрида бўлган ва заиф эшитувчи болалар топшириқни мустақил бажара оладилар.

Сеген тахтаси

Ушбу топшириқни болани текширишда биринчи бўлиб бериш тавсия этилади, чунки у болаларда қизиқиш уйғотади.

Услубий кўрсатмани тушунишни, асосий геометрик шаклларни билиш даражаси, ҳаракатлар координациясининг ҳолати, фазовий чамалаш, фаолият характери (фигураларни ушлаш, чуқурчалар билан солиштириш ва ҳ.к.) аниқлаш мақсадида қўлланилади.

Мураккаблашиб бориш тартибидаги услубнинг 3 та варианты таклиф этилади.

Ўтказиш усули: болага шакллар жойлаштирилган тахтача кўрсатилади. Бунда боланинг диққатини шакллар жойлаштирилган чуқурчаларга қаратилади. Сўнгра стол устига шакллар тўкилади ва боладан уларни чуқурчаларга қайта жойлаштириш сўралади. Кўрсатма: «Қара, менда шакллар жойлаштирилган тахтача. Мен шаклларни тўкаман, сен эса уларни ўз ўрниларига жойлаштир».

Топшириқнинг бажарилиш таҳлили: кўп ҳолларда болалар топшириқни мустақил бажаришга киришадилар, баъзан эса рағбатлантириш лозим бўлади.

Заиф кўрувчи интеллекти сақланган болалар ва интеллекти меъёридаги болалар бу топшириқни бажаришда қийналмайди.

лар, мураккаб вариантларини бажариш усулларига фаол киришадилар, мустақил бажарадилар.

Ўрта даражадаги ақли заиф болалар учун оғзаки кўрсатмани тушунмаслик хосдир. Уларга кўрсатиш зарур. Шунинг учун текширувчи боланинг кўз ўнгида тахтачани тўла ёки қисман тўлдиради, сўнгра уларни яна тўкиб, боладан шаклларни чуқурчаларга мослаб жойлаштириб беришни сўрайди. *Ўрта даражадаги* ақли заиф болалар биринчи тахтача билан ишлашдаёқ қийинчиликларга учрайдилар: фигураларни чуқурчаларга уларнинг шаклига эътибор бермасдан соладилар, синаш ва хато усули билан ҳаракат қоладилар. Болалар кўпинча 2-3 марта кўрсатилгандан сўнг ҳам топшириқни бажара олмайдилар. Иккинчи ва учинчи тахтачадаги топшириқларни кўрсатилгандан сўнг ҳам бажара олмайдилар. Шаклларни қўлларни билан яхши ушлай олмайдилар. Уларнинг ҳаракатлари хаотик тарзда бўлади.

Ақли заифликнинг *енгил даражасидаги* болалар одатда оғзаки кўрсатмани тушунадилар ва биринчи тахтачани шакллар билан тўлдириш топшириғини бажара оладилар. Улар чуқурча билан шаклни кўриб туриб солиштира оладилар. Аммо баъзи болаларга топшириқни бажаришни кўрсатиш (намойиши этиш) ва рағбатлантириш зарур, шундан сўнг улар топшириқни мустақил бажарадилар. Ақли заифликнинг *енгил даражасидаги* болалар иккинчи ва учинчи тахтачадаги топшириқни бажаришга қийналадилар. Уларнинг фаолияти характери тез ўзгаради: синаш ва хатолар билан бажариладиган ҳаракатлар кўпаяди, ташкил этувчи ва ўргатувчи ёрдами керак бўлади.

Сеген тахтасини тўлдиришда деменцияси мавжуд болалар ҳам қийинчиликларга учрайдилар. Ишдаги қийинчиликларга бўлган муносабат турли характерга эга бўлиб, у боланинг касаллигига боғлиқ бўлади. Масалан, *эпилептик деменцияли* болалар учун кўпинча маъносиз, аммо жуда қатъий, бўш чуқурчага мос келмайдиган шаклни жойлаштирига уринишлар хос бўлади. Бундай бола кўпинча текширувчининг ёрдамини қабул қилишни истамайди, уни бошқа топшириқни бажаришга ундаш қийин. *Шизофреник деменцияли* болаларнинг бу топшириқдаги қийинчиликлари кўпинча уларнинг умумий мотор бесўнақайликлари, аниқ фаолиятни бажаришга бўлган муносабатларидаги негативизм, психик фаолликнинг пастлиги билан боғлиқдир. Бундай болалар шаклларни суствлик билан олиб кўрадилар, уларни тахта устига

қўядилар (чуқурчаларга солмайдилар) ва топшириқ бажарилди деб ҳисоблайдилар; баъзан улар топшириқни бажаришдан бош тортадилар. Шу билан бир вақтда улар тўсатдан топшириқнинг анча мураккаб вариантнинг қисмини бажаришлари мумкин.

Руҳий ривожланиши сустралган болалар сеген тахтасини тўлдириш топшириғини бажарадилар. Иккинчи, учинчи тахтани тўлдиришдаги баъзи болаларга зарур бўладиган ёрдам фақатгина ташкил этувчи ва рағбатлантирувчи характерга эга бўлади.

Эшитиши пасайган ва нутқи ривожланмаган болалар топшириқни агарда у нутқсиз шаклда берилса, яъни болага шакллар жойлаштирилган тахтани кўрсатиб, сўнгра уларни тўкиб, имошора билан яна қайта жойлаштириш таклиф этилса, бажарадилар.

Заиф эшитувчи ва нутқи ривожланмаган болаларда интеллект сақланган ҳолларда топшириқ мақсади уларга тушунарли бўлиб улар қийинчиликсиз топшириқни бажарадилар. Агарда эшитишнинг пасайиши ва нутқнинг ривожланмаганлиги ақли заифлик билан биргалликда келса, болалар топшириқни мустақил равишда мутлақо бажара олмайдилар. Уларга топшириқни бажаришнинг кўргазмади усули кўп марта кўрсатилиши лозим.

Церебрал фалажланган болаларнинг ақлий имкониятларини аниқлашда сеген тахтаси методикасидан фойдаланилмайди, чунки бундай болалар кўрув-фазовий идрокнинг бузилишлари натижасида топшириқни бажаришда қийналадилар. Бундан ташқари, шаклларни мос чуқурчаларга солиш болалардаги кўп гиперкинезлар туфайли қийинчилик туғдиради.

Воқеабанд расмлар

Воқеабанд расмларни кўрсатиш орқали болада вазифанинг маъносини тушуниш, фазовий-вақт ва сабаб-оқибат муносабатларини ўрнатиш, шунингдек, ҳазил-мутойибани тушунишларини аниқлашга йўналтирилади. Топшириқни бажариш жараёни таҳлил қилинади, яъни расм бўйича берилган саволларга жавоб, ҳикоя тузиш, расмга нисбатан ҳиссий муносабат ва ҳ.к.лар. Болага кўрсатилган ёрдам характери эътиборга олинади.

Топшириқини 6 (олти) варианты таклиф этилади

А. Аниқ маъноли (мазмунли) воқеабанд расм.

Б. Яширин маъноли воқеабанд расм.

- В. Аниқ маъноли кетма-кетликдаги воқеабанд расмлар.
 Г. Яширин маъноли кетма-кетликдаги воқеабанд расмлар.
 Д. Воқеалар тугалланмаган кетма-кетликдаги расмлар.
 Е. Беъмани, номутаносиб расмлар.

Ўтказиш усули. А, Б вариантлари. Болага расм кўрсатилади ва унда нима тасвирланганини ҳикоя қилиб бериш сўралади. Агар боланинг ўзи ҳикоя қилиб бера олмаса, ушбу расм бўйича савол-жавоб тарзида суҳбат ўтказилади. Айрим вақтда бир-икки савол беришнинг ўзи етарли бўлади, бундан сўнг боланинг ўзи мустақил ҳикоя тузади. Агар расм яширин маъноли бўлса, боланинг ҳикоясидан эса расм маъносини тушунганлиги кўринмаси, у ҳолда аниқловчи ёки йўналтирувчи саволлар берилади.

В, Г ва Д вариантлар. Боланинг олдида расмлар тасодифий тартибда қўйилади. Сўнгра боладан расмларни тўғри кетма-кетликда жойлаштириш ва расм юзасидан ҳикоя тузиш таклиф этилади. *Кўрсатма:* бу кўрсатилаётган расмларда битта воқеа тасвирланган. Биринчисида бошланиши, бошқасида давоми, шундай тарзда охиригача. Барча расмларни тўғри кетма-кетликда тартиб билан қўйиб чиқ: «Дастлаб нима бўлди, кейинчи ва нима билан тугади? Булар бўйича ҳикоя тузиб бер» (нима бўлганини айтиб бер).

Кўпинча фақатгина оғзаки кўрсатманинг ўзи етарли бўлмайди. Бунда болага аввал расм кўрсатилади ва давом эттириш айтилади. Агарда бола расм маъносини дарҳол тушунмаса, расмни унга яна бир бор кўрсатилади. Бола сюжетни (воқеани) умуман тушунмаса, ишни давом эттириш тўхтатилади. Айрим вақтда болалар диққатининг қўпол бузилганлига сабабли расмларнинг кетма-кетлигини ўрната олмайдилар. Аммо бу ҳолда улар аввал жойлаштирилган расмлар серияси бўйича ҳикоянинг мазмуни тушунтириб бера оладилар.

Тугалланмаган воқеабанд расмлар кетма-кетлиги кўрсатилса, воқеалар кетма-кетлиги аниқлангандан сўнг болага ҳикоянинг якунини ўйлаш таклиф қилинади: «Сен нима деб ўйлайсан, кейин нима бўлди?» «Бу воқеа нима билан тугади?»

Е варианты. Болага «Номутаносиб, бемаъни» расм кўрсатилади ва диққат билан уни кўриб чиқиш таклиф этилади. Сўнгра суҳбат ўтказилиб, унда боланинг расмдаги воқеаларга бўлган муносабати, уларнинг бемаънилигини, расмдаги ҳазилни тушунишни аниқланади. Бола расмни кўриб ҳайратланмаса, баъзи бир

тушунтиришлар беришга уринмаса, расм уни қизиқтирмаса бир неча саволлар бериш мақсадга мувофиқ бўлади. Масалан, «Бу ерда нима тасвирланган?», «Ҳаётда ҳам шундай бўладими?», «Сен нима деб ўйлайсан бу кулгилими ёки йўқми?», «Нимага?»

Топириқнинг бажарилиш таҳлили.

Ўрта даражадаги ақли заиф болалар содда воқеабанд расм мазмунини тушуна оладилар. Улар расм юзасидан берилган саволларга жавоб берадилар (А варианты). Аммо боғланган ҳикоя туза олмайдилар. Яширин маънони тушунмайдилар, воқеалар кетма-кетлигини аниқлай олмайдилар.

Ақли заифликнинг *енгил даражасидаги* болалар содда воқеабанд расмлар мазмунини тушунадилар. Айрим болалар диққатлари етарлича барқарор бўлса содда мазмунли расмларни кетма-кет жойлаштириб элементар ҳикоя туза оладилар. Аммо маъноси яширинган воқеали расмнинг мазмунини тушуниш қийинчилик туғдиради. Доимо улар йўналтирувчи шаклдаги ёрдамга муҳтож бўладилар. Бундай болалар яширин маъноли воқеабанд расмларнинг кетма-кетлигини ўрната олмайдилар. «Номутаносиб, бемаъни» расмларнинг айрим қисмларининг тушунтиришдан сўнг англай оладилар. Жонли, бевосита муносабат, кулгу намоеън бўлмайди. Расмларни кўришда (кўздан кечиришда) тизимсизлик, суслук кузатилади.

Турли генездаги *деменцияли* болалар воқеабанд расмларда кетма-кетликни ўрнатишга қийналадилар, чунки бундай болаларда мақсадга йўналганлик, диққат турғунлиги етарли даражада бўлмайди.

Эпилептик деменцияда расмнинг майда деталларини (қисмларини) батафсил ифодалашга уриниб, кўпинча унинг мазмунига тушунмаслик кузатилади. Болалар расмнинг мазмунини жуда секинлик, узоқ паузалар билан, кераксиз тафсилотларда тўхталиб, ифодалаб, бир бутунлигини қамрай ололмайдилар. *Шизофреник деменцияда* идрок этилган элементлардан бир бутун образ ҳосил қила олмаслик кузатилади. Бунда расмнинг энг муҳим элементларини ажратишда ўзига хослик намоеън бўлади: кўпинча болалар диққатини воқеабанд расмнинг фақатгина қандайдир бир қисмига жалб этадилар ва уни ўзларича интерпретация қиладилар (ўз ҳоҳишларига кўра тушунтирадилар). Шизофреник деменцияли болалар ўзларининг патологик кечинмалари асосида сюжетга боғлиқ бўлмаган, кўпинча бемаъни фикрларга келади, унда эса боланинг тафаккурини бўлинганлиги акс этади.

Интеллекти сақланган ҳолдаги руҳий ривожланиши сустлашган ва нутқи ривожланмай қолган болалар аниқ ва яширин мазмундаги воқеабанд расмлар кетма-кетлигини ўрнатишга қодир бўладилар. Яширин маънодаги (мазмундаги) воқеабанд расмлар кетма-кетлигини ўрнатишдаги қийинчиликлар кўпинча бир вақтнинг ўзида диққатни бир неча объектга бўлишдан келиб чиқади. Расмлар кетма-кетлиги тўғри ўрнатилганда сюжет мазмунини тўғри тушунадилар. Руҳий ривожланиши сустлашган болалар кўпинча расмлар бўйича саволларга жавоб беришни афзал кўрадилар ва тўлиқ ҳикоя қилишда қийналадилар. «Номутаносиб, бемаъни» расмлар уларда жонли ҳиссий реакцияларни юзага келтиради, аммо бунда диққатларини расмнинг фақатгина энг кулгили қисмларигагина қаратиб, қолганларига эътибор бермайдилар. Ҳикояни охирини яқунлаш, тугатиш топшириғи болаларда қийинчилик туғдиради, рағбатлантириш ва йўналтирувчи саволлар талаб этади.

Эшитишининг пасайиши ва нутқи ривожланмаган болаларга кўпинча нутқий шаклдаги кўрсатмани тушунишга имкон бермайди, аммо улар кўргазмали шаклда берилган ўхшаш топшириқнинг мақсадини идрок этадилар. Болалар зарур бўлганда ҳикоя тузишга қийналадилар. Интеллекти меъёрида бўлган заиф эшитувчи болалар бемаъни вазиятларни тушунадилар ва ҳиссий жиҳатдан тўғри жавоб берадилар. Олигофрениянинг *дебил даражасидаги заиф эшитувчи болалар* яширин маъноли расмларнинг кетма-кетлигини ўрната олмайдилар. Улар агарда топшириқнинг мақсади ва шартини тўғри тушунсалар содда воқеалар кетма-кетлигини ўрната оладилар. «Номутаносиб, бемаъни» расмларга нисбатан ёрқин ҳиссий муносабатда бўлмайдилар.

Интеллекти меъёрида бўлган заиф кўрувчи болаларни текширишда бу методика қўлланилмайди.

Церебрал фалажли болалар интеллекти бирламчи сақланган ҳолларда воқеалар кетма-кетлигини ўрнатишга қодир бўладилар, ўзгарган ҳолатни осон англайдилар, расмнинг аниқ ва яширин мазмунини тушунадилар. Улар учун топшириқни бажаришга секин киришиш, диққатнинг беқарорлиги хосдир.

Педагогик қаровсиз қолган болаларнинг ҳикояси одатда қисқа, жўн бўлади. Уларда ҳикоя тузиш малакасининг йўқлиги, нутқнинг камбағаллиги намоён бўлади. Аммо кўрсатиладиган ёрдам кўпроқ чамаловчи характерда бўлади.

Интеллекти меъёрида бўлган болалар воқеа-ҳодисаларнинг (таклиф қилинган барча вариантларда) кетма-кетлигини тўғри ўрната олиб, уни мантиқий тушунтириб ҳикоя туза оладилар, якунламаганларини ниҳоясига етказадилар. Улар «Номутаносиб, бемаъни» расмларни тезда баҳолаб воқеаларни тушуна оладилар.

Тўртинчиси ортиқча

Бу методика болаларнинг умумлаштириш даражалари, фикрлашларнинг аниқ ва мантиқийлиги, фаоллиги, умумлаштирилган тасаввурлардан фойдалана олиш имкониятларини аниқлашга хизмат қилади.

Мураккаблашиб бориш босқичи қуйидагича:

А. Учта ҳар хил гул ва мушук.

Б. Идиш – товоқлар ва стол.

В. Механик транспорт воситалари ва от.

Г. Сумка, рюкзак, чемодан ва соябон (умумлаштириш мисоли: буларда бирор нарса солиб юриш мумкин, ортиқчаси соябон).

Д. Товуқ, жўжа, ўрдак, тухум (умумлаштиришнинг 1-варианти: уй паррандаси ва тухум: 2-вариант – товуққа тегишли ва ортиқчаси ўрдак).

Е. Тикув машинаси, тугмача, ип, кўзойнак (умумлашгани тикув анжомлари ва кўзойнак).

Ж. Мушук, ит, эчки, қуш (умумлашгани уй ҳайвонлари ва ортиқчаси қуш).

Ўтказиш усули. Болага тўртта предмет расми чизилган карточка берилади ва ундан учта бир хил нарсани умумлаштириб, ортиқчасини кўрсатиб бериш сўралади. Кўрсатма: «Бу расмда тўртта предмет чизиб кўрсатилган, шулардан учтаси бир хил умумий нарсани белгилайди умумлашди (яъни, бир-бирига тўғри келади), биттаси эса бу нарсага кирмайди, яъни ортиқча. Қани айтиб бер-чи, қайси предмет ортиқча?». Агар бола айтиб берса, ундан «нима учун ортиқча?» – деб сўраш керак. Агар бола тўғри кўрсатиб, лекин нима учунлигини тушунтириб бера олмаса: ундан «Хўш, бу нарсаларни бир сўз билан нима деб номлаш мумкин?» – деб сўраш керак (бунинг учун 3 та предметни бирма-бир айтиб чиқиб, соддароқ қилиб «Булар ўзи нима?», деб сўраш керак. Ёки болага, сен ортиқча предметни жуда тўғри

кўрсатдинг, қани ўзинг қандай тушунишингни айтиб бер-чи, деб сўралади.

Агар суҳбат чоғида бола умумлаштириш қондасини тушунмаган бўлса ёки унинг элементар тушунчаси бўлмаса (оила, ҳайвонлар) унга энг содда вариантни таклиф этиш керак. Болада умумлаштириш ҳақида элементар тушунчалар мавжуд бўлса, унда «В» вариантдан текширишни бошласа бўлади. Агар болада элементар тушунчалар, яъни «транспорт», «уй ва ўрмон ҳайвонлари» деган тушунчалар мавжуд бўлса, «В» ва «Ж» вариантлар орқали унинг мустақил умумлаштира олиши ва топшириқни тўғри асослаб бера олишини кўриш мумкин.

Бундан ташқари «Тўртинчиси ортиқча» методикасини бола-ни ўргатиш учун ҳам қўлланса бўлади. Бунинг учун бирор бир вариантни бола билан бирга таҳлил қилиб чиқилади, унга тушунтирилади, кейин эса худди шунга ўхшаш вариантни мустақил бажариш учун берилади.

Топшириқнинг бажарилиши таҳлили.

Ўрта даражадаги ақли заиф болалар топшириқни бажариш ҳақидаги кўрсатмани ҳар доим ҳам тушуниб олишмайди. Агар тушунтириб берилса ҳам, улар фақат «А» вариантни бажара олишади. Ҳатто шу вариантда ҳам улар нутқни умумлаштира олмайдилар. Фақат содда вариантни бажарадалар, лекин одатдагидан бошқачароқ қилиб берилган вариантни ёки нотаниш вариантни бажара олмайдилар.

Ақли заифликнинг *енгил даражасидаги болалар* кўрсатмани жуда секинлик билан ўзлаштиришади (айниқса топшириқ биринчи маротаба берилаётган бўлса). Уларнинг кўпчилиги ўртача мураккабликда бўлган топшириқни тўғри бажарадилар (ортиқча предметни айтиб беришади, мебель, идиш, ҳайвонлар), лекин тушунтириб беришга қийналишади. Уларнинг луғатида бу сўзлар тушунчаси бор бўлса ҳам, уларни тўғри талқин қила олишмайди.

Турли ва умумийликни ажратиб бериш улар учун жуда мураккабдир; умумийликни топиш ўрнига улар предметларнинг алоҳида сифатлари ва функцияларини айтадилар ёки предметни фарқини айтиш билан чегараланиб қолишади. Умумлаштириш эътиборсиз, аҳамиятсиз томонларга таяниш орқали амалга оширилади. Масалан: ранги, катта-кичиклиги; мустақил умумлаштириш лозим бўлган (Г-Ж) вариантли топшириқлар улар учун

жуда мураккаб бўлиб, уларни бажара олмайдилар. Бундай пайтда улар ёки жавоб беришдан бош тортишади ёки номуносиб жавоблар беришади. Масалан: чемодан ва сумка билан бирор ерга бориш мумкин, рюкзак билан билан бўлса бориб бўлмайди, деб айтишади.

Деменцияга эга бўлган болалар бу методикани бажаришларида, уларда умумлаштиришини, фикрлашини нотекислигини кўриш мумкин. Масалан: шизофреник деменция туридаги болалар баъзи ҳолларда тўғри жавоб берсалар, баъзан умуман нотўғри умумлаштиришади.

Асосан бундай болалар умумлаштиришни тушуниб бўлмайдиган аффектив боғлиқликлар билан ҳосил қиладилар.

Эпилептик деменцияси бор болалар эса тўртинчиси ортиқча методикасида умумлаштириш ёки фарқ қилишда предметларнинг муҳим бўлмаган сифатларига асосланадилар. Улар кундалик ҳаётда ҳар доим учрайдиган нарсаларнигина тўғри тушуниб умумлаштира олдилар ва фарқини биладилар. Уларнинг тушунчасини ўзгартириш жуда қийин. Масалан, бир вариантда учрайдиган умумийлик формаси ёки ишлатилиш турига қараб предметларни ажратишган бўлса, бошқа топшириқларда ҳам улар шуни таъкидлаб боришади.

Рухий ривожланиши сустлашган болалар одатда бундай топшириқларни «А»дан «Д» вариантыгача бажара олишади. Улар 3 та бир хил ва 4-чи ортиқча предметни кўрсата билишади.

«Е» ва «Ж» вариантларни ҳам бажара олишади, лекин бунинг учун, уларга йўналтирувчи саволларни бериши керак. Асосий қийинчилик сўзлаб беришда намоён бўлади.

Эшитишда ҳамда нутқида камчилиги бўлган болалар бундай топшириқларни оғзаки тушунтирилганда англаб олишлари қийин. Агар уларга мисол тариқасида бир неча бор кўрсатиб берилса (масалан, бола олдида 4 та предметнинг расми қўйилиб улардан 3 та бир хилини ажратиб, фарқини кўрсатилса) бола топшириқни мустақил бажара оладиган бўлади. *Интеллекти меъёрида бўлган болалар* ҳеч қандай қийинчиликсиз «А» дан «Д» вариантыгача топшириқларни бемалол бажаришади.

Агар бола «Е» ва «Ж» варианларини мустақил бажара олса, ундан сўзлаб беришни талаб қилиш ортиқча деб ҳисобланади.

Интеллекти сақланган церебрал фалажли болалар ва заиф кўрувчи болалар бу топшириқларни ҳеч бир қийинчиликсиз ба-

жаришади. Церебрал фалажли болаларга ҳаракатларда ёрдам бериш керак, заиф кўрувчи болаларга эса баъзи ҳолларда предметларни расмларини номларини айтиб туриш мақсадга мувофиқ бўлади.

Нормал ривожланган болалар бундай турдаги топшириқларнинг ҳамма вариантларини ҳеч қандай қийинчиликсиз бажара оладилар.

Амалий топшириқлар

Бу методика ёрдамида боланинг аниқ амалий вазиятни тушуниши, аниқланади. Вазият ечимининг мантиқий тўғрилиги (ортиқча предметлар мавжуд бўлган гуруҳдан бир қатор предметларни ажратиш), ечимнинг асосланиши ва фаолият характери таҳлил қилинади.

Топшириқ вариантлари:

А. Тушлик учун зарур бўлган предметларни йиғиш (берилган: ликопча, кўғирчок, тароқ, қошиқ, пиёла, тиш чўткаси).

Б. Расм чизиш жиҳозларини йиғиш (берилган: қоғоз, елим, тароқ, қалам, мўйқалам, қошиқ, бўёқлар).

В. Мактаб анжомларини йиғиш (берилган: кўғирчок, дафтар, ручка, тароқ, тиш чўткаси, алифбе).

Г. Баланд жойдаги (масалан, шкаф устида) коптокни олиш учун жиҳозларни йиғиш (берилган: курси, таёқ, арқон, қайчи, иккинчи копток).

Ўтказиш усули. Турли хил буюмлар тўплами мавжуд бўлиши зарур. Топшириқнинг мақсади экспериментатор таклиф этган вазиятни ҳал этиш учун керак бўлган предметларни танлаш. Кўрсатма оғзаки берилади: «Стул устида (қутичади) турли нарсалар бор. Булардан мактабга олиб борадиган нарсаларнинггина танлаб ол» (В варианты). «Шкаф устидаги коптокни олиб бер. Қутичада сенга кераклиларини ол» (Г варианты).

Топшириқнинг бажарилиш таҳлили. Ақли заифликнинг ўрта даражасидаги болалар тавсия этилган амалий топшириқни бажара олмайдилар. Улар предметларни мақсадсиз титкилай бошлайдилар, кўрсатмани унутиб, чалғийдилар. Шкаф устидан коптокни олиш ўрнига, экспериментаторга иккинчи коптокни ёки қутичадаги бошқа предметни беришлари мумкин.

Ақли заифликнинг енгил даражасидаги болалар керак бўлган предмет билан бирга керак бўлмаган, лекин ўзига ёққан пред-

метни олишлари мумкин. «Бу нарса тушликка керакми?» (мактаб учун ва ҳоказо) деган саволга кўпинча «ҳа» деб ўзига ёққанлигини назарда тутишиб жавоб беришади.

Узоқда ёки баланддаги нарсани бу болалар дарҳол олиб беришни доим ҳам уддалай олмайдилар, лекин ташкилий ёрдам билан бу топшириқни бажарадилар.

Деменцияси бор болалар учун бу методика ташхис қўйиш учун етарли эмас. Бу тоифадаги болалар топшириқни турли даражада бажаришлари мумкин. Бу уларнинг умумий ҳолати ва етакчи нуқсоннинг ўзига хослигига боғлиқ (диққат, хотира ва мақсадга йўналтиришнинг етишмовчилиги ва бошқалар).

Руҳий ривожланиши сустлашган ва ривожланиши меъёрида бўлган болалар бу турдаги топшириқларни бажара оладилар, баъзида уларни оғзаки ҳам бажарадилар: «Мақтабда ўқиш учун ручка, дафтар ва бошқа керакли нарсаларни олиб кўрсатадилар». «Стул ёки курсини олиш керак».

Айрим анализаторларида (кўриш, эшитиш, нутқ, таянч, ҳаракат аппарати) нуқсони бўлган болалар томонидан бу топшириқни бажариш сифати уларнинг ақлий ривожланишига боғлиқ.

Л.В.Занков методикаси

Мақсад: сўзларни эслаб қолиш ва эсга тушириш учун ёрдамчи воситалардан (расмлардан) фойдаланиш имкониятлари ўрганилади.

Методикани ушбу вариантида тавсия этилган сўзлар учун тайёр расмлардан фойдаланилади.

Ўтказиш усули. Болага эслаб қолиш учун 5 та сўз айтилади (нур, нонушта, ўрмон, ўйин, ўқиш). Эслаб қолиш жараёнини осонлаштириш учун ҳар бир айтилган сўзга монанд расмлар кўрсатилади (лампа, нон, дарахт, кўғирчоқ, китоб). Танловни тўлиқ бўлишини таъминлаш мақсадида 1 та кўшимча расм берилади (сигир).

Кўрсатма: «Ҳозир мен сенга айтадиган сўзларни эслаб қолишинг керак, уларни яхши эслаб қолишинг учун мен сенга ҳар бир айтилган сўзга монанд расмларни бераман».

Масалан: «Ўйин сўзига кўғирчоқ», чунки ўйин ўйнаш учун кўғирчоқ керак.

Агар бола кўрсатмани тушунган бўлса текширишни ўтказиш мумкин. Болага эслаб қолиши учун расмларни кўрсатаётиб

сўзлар билан расмлар ўртасидаги ўзаро боғлиқликни тушунтириб беришни сўраш лозим. Бола топшириқни бажаришга қийналса, аввал: «Ўйлаб кўр, бу расм нимаси билан сенга ўйинни эслатади?», ёки «ўйин учун нима керак?» каби саволлар билан болани рағбарлантириш лозим.

Шунда ҳам бола тушуна олмаса, унда текширувчининг ўзи уни кўрсатиб расм ва сўз орасидаги ўзаро боғлиқликни ўрнатади ва боланинг қанчалик тушунганлигини текширади.

Ҳар бир сўз айтиб бўлиниб расмлар танлангандан сўнг текширувчи расмларни йиғиб олади. У болани чалғитиш характеридаги 2-3 савол беради. Масалан: «Сенга бу топшириқ ёқдимми?», «Сенга қийин бўлмадимми?». «Топшириқдан чарчамадингми?», шу каби саволлардан кейин болага расмлар кўрсатилиб савол берилади. «Бу расм сенга қайси сўзни эслатяпти?»

Агар бола қийналмасдан топшириқни бажарса, у ҳолда мураккаброқ «Б» вариантыга ўгиш мумкин.

А.Н.Леонтьев методикаси

Методиканинг бу варианты билвосита эслаб қолиш учун расмларни фаол мустақил танлашини рағбатлантиришни назарда тутлади.

Расм ва сўз ўртасидаги мураккаброқ (А вариантыга қараганда) мантиқий боғлиқликлар ўрнатилади.

Ўтказиш усули. Стол устига 9 та расмлар қўйилади (болға, сочиқ, қуёш, стакан, ойна, кроват, дала, кўйлак, телефон). Болага кетма-кет равишда 5 та сўз (тун, йўл, байрам, иш, сут) айтилади ва эслаб қолиш сўралади. Кўрсатма: «Айтилган сўзларни эслаб қолишини керак. Яхши эслаб қолишинг учун ҳар бир сўзга доир расм танлашинг керак. Масалан, айтгинчи, тун сўзига, қайси расмни танлаб олар эдинг?». Агар бола танласа, ундан сўралади: «Нимаси билан бу расм сенга тун сўзини эслатади?». Бола тўғри жавоб берса, текшириш давом эттирилади. Ҳамма расмларни танлаб бўлгандан сўнг, чалғитиш учун 2-3 та савол берилади, сўнг расмларни танлагач боладан берилган сўзлар сўралади.

Бола берилган кўрсатмани тушунмаса, текширувчи топшириқни тушунтиради. Болага расмда тун тасвирланган бўлмаса ҳам, шу сўзни эслатадиган расмни топиш мумкинлиги тушунти-

рилади. Текширувчи ўзи расмлар танлайди ва тушунтириш ишлари олиб боради. Боладан кейинги сўзга расм танлаш сўралади. Ташкиллаштирилган, рағбатлантирувчи ёрдам, баъзида етарли бўлади. Айрим ҳолларда иккинчи жуфтга ҳам тушунтириш берилади. Учинчи жуфтда бола ўзлаштира олмаса, текширишни тўхтатиш ва энгилроқ вариантлардан фойдаланиш керак.

Топшириқни бажарилиш натижаларининг таҳлили. Ақли заифликнинг ўрта даражасидаги болалар билвосита эслаб қололмайдилар. Ақли заифликнинг энгил даражасидаги болалар кўпинча топшириқни бажара оладилар, лекин уларга йўналтирувчи саволлар орқали ёрдам бериб туриш зарур. Б вариантни эса бажара олмайдилар. Кўпинча, болалар топшириқни ҳатто тушунишмайди, сўз ва расмлар орасида ҳеч қандай боғлиқликни кўрмайдилар. Бу эса расмлар эслаб қолишга халақит беради.

Эпилептик деменцияли болаларда кўрув хотирасига қараганда сўз хотирасининг бузилишлари хос бўлади. Шунинг учун билвосита эслаб қолиши образи эслаб қолинаётган сўзга яқин ва аниқ бўлганда имкон бўлади (масалан, нур - лампа). Боғланиш мавҳум, умумий бўлган ҳолларда эслаб қолинмайди. *Шизофреник деменцияда* топшириқни бажариш мураккаблиги боланинг узоқ вақт, диққат билан, мақсадга йўналтирилган ҳолда ишлаши зарурлигидан келиб чиқади.

Руҳий ривожланиши сустлашганда эса А вариант қийинчилик туғдирмайди, Б вариант эса текширувчи ёрдами билан амалга ошади. Содда топшириқларни, масалан сут – пиёла болаларнинг ўзлари мустақил бажарадилар. Эслаб қолиш учун қийин сўзлар қуйидагилар ҳисобланади (байрам, иш, йўл). Руҳий ривожланиши сустлашган болалар бир-биридан узоқ бўлган боғланишларни ўрганиш тарзидаги ёрдамсиз ўрната олмайдилар.

Бу методикадан нутқида камчилиги бор, заиф эшитувчи заиф кўрувчи болаларни ташхис қилишда фойдаланилмайди.

Церебрал фалажланган болалар бу методикани қийинчиликсиз бажаришлари мумкин.

Меъёрида ривожланаётган болалар Б вариантни ҳеч кимнинг ёрдамсиз бажара оладилар. Бу вазифа уларда қизиқиш уйғотади, болаларнинг фаоллигини оширади.

Рангли кубиклар

Болани рангни тушунишини суҳбат жараёнида воқеабанд расм ёрдамида текшириш мумкин. Лекин махсус эксперимент ҳам ўтказиш мумкин.

Ўтказиш усули. Боланинг олидидаги стол устига ҳар хил рангдаги кубиклар қўйилади (қизил, кўк, яшил, сариқ). Текширувчи ўзининг олдида худди шундай кубикларни қўяди, лекин бошқа тартибда – яшил, сариқ, қизил, кўк. Аввал рангларни солиштириш бўйича ўйин ўтказилади. Кўрсатма: «Менда мана бу рангдаги кубик бор (кўрсатади). Қарагин-чи, сенда ҳам шундай кубик борми, кўрсатгин-чи». Агар бола рангларни солиштира олса, уларни фарқлашни текширади. Боланинг олдида ҳар хил рангдаги кубиклар қўйилади ва қайси бир қизил сариқлигини кўрсатиш айтилади. Бу вазифани бажара олса, унга кубиклар кўрсатилади ва бу рангларни ҳар бирини ўзи номлаб бериши сўралади.

Топириқнинг бажарилиши таҳлили. Ақли заифликнинг *ўрта даражасидаги* болалар кўп ҳолларда ранг ҳақидаги тасаввурга эга бўлмайди; у тез адашади, фақатгина, масалан, бирон-бир рангни билиши мумкин ёки ажратишга қодир бўладилар. Айрим ҳолларда ранг ҳақидаги тасаввурлари бўлмайди.

Ақли заифликнинг *енгил даражасидаги болалар* мактаб ёшида фақат асосий рангларни ажратадилар, аммо тусланишларни идрок қилишга қийналадилар.

Кўпинча, бу усул ёрдамида деменциянинг хусусиятлари ҳақида фикр юритиш қийин. Бу усул фақат ранг тўғрисидаги тасаввур ривожланган ёки йўқлигини қайд қилишга имкон беради холос.

Кўриш ўткирлиги бузилган болалардан ташқари меъёрида ривожланаётган, руҳий ривожланиши сустлашган, эшитиши пасайган, нутқи ривожланмаган, ҳаракат - таянч аппаратида камчилиги бўлган болалар фақатгина асосий рангларни эмас, балки тусланган рангларни ҳам биладилар. Кўриш ўткирлиги пасайган болалар айрим тусланувчи рангларни фарқлай олмайдилар.

Россолимо методикаси

Бу методика ёрдамида вазиятнинг моҳиятини тушуниш, элементар тушунчаларнинг мавжудлигини, аввалги тажрибалар-

дан фойдаланиш имкониятлари ўрганилади. Эшитиши пасайган ва нутқида бузилишлар бўлган болаларнинг ақлий (интеллект) жиҳатдан ривожланишини ўрганишда ҳам қўллаш мақсадга мувофиқ.

Ўтказиш усули. Болага вазият тасвирланган воқеабанд расм кўрсатилади, унда у ёки бу элемент етишмайди.

Масалан, кўрсатилган расмда бола тасвирланган, у ухлашга ётаяпти, кроватда бўлса ёстиқ йўқ. Боладан етишмаётган буюмни айтиш сўралади. Ёрдам сифатида тўғри жавоб учун керакли ва кераксиз бўлган турли хил предметлар тасвирланган ёрдамчи расмни кўрсатиш мумкин. Заиф эшитувчи болаларга нутқий кўрсатмани намоён этиш билан олиб бориш керак. Ривожланишида бундай нуқсонлари бўлган болалар, шунингдек, сезиларли нутқий бузилишлари бўлган болалар танланган предметни имо-ишора орқали кўрсатишлари мумкин.

Топшириқнинг бажарилиш таҳлили. Ақли заифликнинг *ўрта даражасидаги болаларга* топшириқни аниқ тушунтиришни талаб қилади. Улар кўпинча расмда нимадир етишмаётганини сезишмайди.

Ақли заифликнинг *енгил даражасидаги болалар* бу топшириқни бажара олишади; баъзиларига ташкилий ёрдам ёки йўналтирувчи саволлар керак бўлади.

Руҳий ривожланиши сустлашган ва интеллекти меъёрида бўлган болалар кўрсатмани осонлик билан тушуниб, қийинчиликларсиз топшириқни бажарадилар. Топшириқни бажариш сифати айрим анализаторларида нуқсонли бўлган болаларда интеллектнинг ҳолатига боғлиқ. Деменция билан касалланганлар ҳақида ҳам худди шундай хулоса қилиш мумкин. Бола методиканинг асосий қисмларига кирувчи топшириқларнинг бир қисмини уddaлай олса, бошқаларини бажаришда маълум қийинчиликларга дуч келса, унга нисбатан соддароқ вазифаларни бериш мумкин.

Ўхшаш ва фарқли томонларини ажратиш

Бу методика ёрдамида болаларда предметларнинг муҳим белгиларини ажратиш, предмет ва тушунчаларнинг умумий ва фарқли томонларини ажрата олиш қобилияти текширилади. Бу топшириқлар кўришда нуқсонли бор болаларга ҳамда ҳаракат- таъянч аъзоларида нуқсонли бор болаларга ҳам берилиши мумкин.

Ўтказиш усули. Болага иккита таққосланаётган предметнинг (тушунчаларнинг) умумий ва фарқли томонларини топиш таклиф этилади.

Кўрсатма: «Мен сенга иккита предметнинг номини айтаман, сен ўйлаб кўриб, улар орасидаги умумийлик ва фарқли томони-ни айт», «Қайси томонлари билан ўхшаш?», «Уларни бир ном билан қандай аташ мумкин?» ва бошқалар.

Жуфтликларни солиштириш:

копток-тарвуз
бўри-кучук
сув-муз
ручка-қалам
кун-тун

Топшириқни оғзаки бериш билан бирга кўргазмали тарзда бериш ҳам мумкин. Болалар учун кўрсатмани тушуниш қийин бўлади; шунинг учун намунани таҳлил қилиш билан бир вақтда олиб бериш маслаҳат берилади.

Топшириқнинг бажарилиши таҳлили. Ақли заифликнинг *енгил даражасидаги* болалар умумий ва фарқ томонларини ажратишга қийналадилар; кўпинча солиштириш жараёнида болалар предметни фарқини топиш билан чегараланиб қоладилар. Ўхшаш белгиларини топиш уларда катта қийинчилик билан бажарилади.

Эпилепсиянинг деменция формасидаги болалар таққосланаётган объектларни алоҳида қисмларида тўхтаб, бошқаларини эсларидан чиқариб қўйдилар; улар узоқ ва синчиковлик билан фарқли томонларини излайдилар. Бунда тўғри жавоблар билан бир қаторда беъмани тушунтиришлар, изоҳлар ҳам кузатилади. Лекин деярли ҳар доим болалар ўхшаш томонларини топишда ҳамда асосий ва иккинчи даражадагисини ажратишда қийналиб қоладилар.

Бу методика орқали заиф эшитувчи ва нутқий нуқсонга эга бўлган болаларни қониқарли даражада ташхис қилиб бўлмайди. Вербал жавоб бериш бундай нуқсонлиларда анча қийинчилик уйғотади. Руҳий ривожланиши сустлашган болаларнинг кўпчилиги кўрсатмани яхши ўзлаштириб олсалар. Топшириқнинг

содда вариантларини бажара оладилар (биринчи-тўртинчи жуфтликлар). Кўп ҳолатларда руҳий ривожланиши сустрлашган болаларга йўналтирувчи кўринишдаги ёрдам лозим бўлади.

Бу топшириқни бажариш кўришда нуқсонни бўлган ва церебрал фалажланган болаларнинг интеллектини ривожланиш даъажасига боғлиқ.

Меъёрида ривожланган болалар кўрсатмани ўзлаштириб, топшириқни осонлик билан бажардилар, шу билан бирга ўзлари ташаббус ва ижодкорликни намоён эта оладилар.

Мақол ва метафораларни тушуниш

Ушбу методика кўчма ва яширин маънони англаш қобилиятини аниқлашга йўналтирилган.

Ўтказиш усули. Болага метафора ёки мақол айтилиб, унинг мазмунини тушунтириш сўралади.

Топшириқнинг бажарилиши таҳлили. Ақли заифликнинг *енгил даражасидаги болалар* даражасидаги баъзи бир болалар аввал эшитган ва мазмунини уларга тушунтирилган метафораларни тўғри тушунтириб берадилар. Ундан янги метафорани тушунтириб бериш сўралса, асосан талқини тор, содда бўлади. Масалан: олтин қўллар метафораси олтиндан қилинган қўллар каби тушунтирилади.

Мақоллар (ҳатто аввал эшитилганлари ҳам) ўз маъносида ва аниқ вазиятда талқин қилиниши мумкин.

Деменцияси бор беморларни мақол ва метафораларни тушунишлари нотекис характер касб этади: тўғри жавоблар билан биргалликда нотўғри жавоблар ҳам бўлиши мумкин.

Эпилепсияси бор болалар метафора ва мақолларни конкрет, ўз маъносида тушунтириб беришга ёндашадилар. Бунда эпилептик болаларнинг нутқини яхши ривожланганлиги тафаккурдаги нуқсонларни яшириши ҳам мумкин.

Руҳий ривожланиши сустрлашган болалар аввал эшитган метафораларнинг мазмунини яхши тушунтириб беришлари мумкин, улар қўшимча йўналтирувчи саволлар орқали янгиларини ҳам тўғри тушуна оладилар. Аниқ вазиятларда мақолларнинг маъносини тўғри тушунтирадилар, лекин кўпгина ҳолларда умумлашган кўринишда мақолларни тушунтириб бера олмайдилар. Йўналтирувчи саволлар ёрдамидан сўнггина тушунтириб берадилар.

Бу методика нутқида бузилиши бор ва эшитиш пасайган болаларни текширишда қўлланилмайди.

Геометрик шаклларнинг классификацияси

А.Я.Иванова методикасининг қисқартирилган варианты таклиф этилади. Текширишнинг асосий мақсади умумлаштириш қобилиятининг даражасини аниқлашдан иборат.

Ўтказиш усули. Иш материали 2 та тўпلام карточкалардан иборат бўлади, ҳар бир тўпلامда 12 тадан шакл бўлади. Биринчи тўпلام асосий вазифани бажаришда ишлатилади. Унда 3 та шакл қизил, 3 таси кўк, 3 таси сариқ ва 3 таси яшил рангда. Шакллардан 4 та учбурчак, 4 та тўғри тўртбурчак, 4 та доира. Тўпламада 6 та катта ҳажмдаги шакл ва 6 та нисбатан кичик шакллар бор. Иккинчи тўпلام мустақил иш бажариш вақтида ишлатилади. Текшириш тўпلاميға кирган шакллардан 9 таси нисбатан анча мураккаб тузилишга эга. 4 та шакл қизил, 4 таси кўк ва 4 таси сариқ рангда. Тўпламада 6 та катта ҳажмдаги ва 6 та нисбатан кичик шакллар бўлиши керак.

Асосий топшириқ. Болага карточка тўплами кўрсатилади ва уларга ҳар хил шакллар чизилганлиги тушунтирилади: «Бу карточкаларни ўхшашларини ўхшашига ажрат», кўрсатмаси берилади. Агар бола ишга киришмаса ёки аксинча шошиб ҳаракатлар қилса унга ташкилий ёрдам бериш мумкин. Агар у шаклларни гуруҳлаш учун умумий белги топа олмаса экспериментаторнинг ўзи карточкаларни ажратади (бир хил рангдошлардан бошлайди), сўнгра болага ишни давом эттириш таклиф этилади. Ажратиш тугагандан сўнг боладан иш усулини тушунтириб бериш сўралади. Агар бола бу ишни қилмаса, усулни текширувчининг ўзи тушунтиради. Сўнгра барча карточкаларни аралаштирилиб, қайтадан болага «энди уларни бошқача қилиб, ўхшашларини ўхшашларига ажрат» дейилади. Агар бола яна классификация қилишни билмаса, унга шаклларнинг белгисига қараб ажратиш ўргатилади. Бундай мақсадда текширувчи болага саволлар бериб, шаклларни умумлаштириш йўлини айтиб беради. Топшириқни бажариб бўлгандан кейин белгини оғзаки ифодалаш керак (бола ёки текширувчи). Сўнгра экспериментатор карточкаларни яна аралаштириб болага беради ва унга: «Уларни қайтадан гуруҳларга ажрат, ўхшашларини ўхшашларига шун-

дай ажратки, 2 та гуруҳ ҳосил бўлсин, (шаклларнинг катта-кичклигини эътиборга олиб), дейди. Классификациялаш усули аввалгидек оғзаки ифодаланади.

Назорат топшириги. Болага карточкаларни иккинчи тўплами бериледи ва уларни ҳар хил белгилар бўйича гуруҳларга ажратиш сўралади. Бироз рағбатлантириш мумкин. Бошқа ёрдам турлари кўрсатилмайди. Эшитишида нуқсони бор, деб тахмин қилинаётган болага топшириқнинг мақсадини тушунтириш учун текширувчининг ўзи шаклларни бирор-бир белгиси бўйича классификация қилиши керак, сўнгра худди шундай қилиб давом эттиришини боладан сўралади. Ўхшаш топшириқлар бундан сўнгра ёрдамсиз бажарилади.

Топшириқнинг бажарилиши таҳлили. Ақли заифликнинг *енгил даражасидаги болалар* вазифани секин тушунадилар. Айримлари фақат битта белгини мустақил (кўпинча рангини) ажратадилар, лекин бошқа иш усулига ўтилса – яққол намоён бўлган инертликни кўриш мумкин; улар яна белгиларни биринчи кўрсатган белгиларига қараб ажратадилар. Классификациянинг учинчи усулини киритиш топшириқнинг бажарилишини янада қийинлаштиради. Кўрсатилган ёрдамларга қарамай классификациялаш бола томонидан бир, айрим вақтда бошқа белгисига қараб амалга оширилади; ўз-ўзини назорат қилиш умуман бўлмайди. Иш усулини оғзаки баён этишни бажара олишмайди. Иш усулини ўхшаш топшириқни бажаришга ўтказишда ташқаридан ёрдамсиз камдан-кам амалга оширилади.

Шизофренияли деменцияси бўлган болалар кўпинча, бу топшириқни бажара олмайдилар. Бунга сабаб уларнинг мақсадга интилишлар ва диққатнинг бузилганлигидир.

Эпилептик деменцияли болаларда кўпинча классификациялашда бир усулдан иккинчисига ўтиш жуда қийин бўлади. Улардаги руҳий жараёнларнинг қўпол равишда секинлашганлиги яққол ифодаланади.

Руҳий ривожланиши сустралган болалар топшириқнинг маъносини тезда англаб классификация усулини (ранги, шакли бўйича) ажратадилар. Улар ўргатиш эмас, балки ташкилий ёрдамга муҳтож бўладилар. Хатоликлар диққатсизликдан келиб чиқади. Иккинчи ва учинчи белгиларни ажратиш учун ўргатувчидан ёрдам талаб қилинади. Болалар иш усулини ифодалашда қийинчиликларга дуч келадилар. Уларни бундай топшириқларни ба-

жариш чарчатиб қўяди, машғулот охирида, машғулот бошига нисбатан анча ёмон ишлайдилар.

Заиф кўрувчилар ва заиф эшитувчи болалар бу топшириқни ўзларининг интеллектуал имкониятларига мос равишда бажардилар.

Ривожланиши меъёрида бўлган болалар асосан иккита, баъзан учта белги, сифатни мустақил ажратадилар. Уларга бериладиган ёрдам кўпинча йўналтирувчи ва ташкилий характерга эга бўлади.

КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ БОЛАЛАРНИ ПЕДАГОГИК ТЕКШИРИШ

Педагогик текширишни психологик текширишдан сўнг ўтказиш тавсия қилинади. Психологик ва педагогик текширишни кўпинча бир мутахассис-педагог-дефектолог ўтказди. Агарда бу текширишлар турли шахслар – психолог ва педагог томонидан ўтказилса, бунда педагог психологнинг текшириш натижаларини билиши зарур. Бу такрорлашларнинг олдини олади ва педагогик текширишнинг режасини ўтказишга имкон яратади.

Педагогик текширишнинг мақсади болалар томонидан ўзлаштириб олинган билим, кўникма ва малакаларнинг ҳажмини, улар томонидан янги тушунчалар, янги фаолият турларини ўзлаштириб олиш жараёнида юзага келадиган қийинчиликлар, уларнинг қайси босқичларда юзага келишини ва қийинчиликларни бартараф қилиш шароитларини аниқлашдир.

Текширишни бошлашдан аввал педагог боланинг педагогик ҳужжатларини диққат билан ўрганиб чиқади (болалар боғчаси ёки мактабдан берилган тавсиф, дафтарлар, боланинг мустақил ишлари, чизган расмлари ва ҳ.к.). Болага берилган тавсифни таҳлил қилиш педагогик текшириш схемасини тўғри тузишга, боланинг индивидуал хусусиятларини эътиборга олиб унга тўғри ёндошишга ёрдам беради. Агарда тавсифда бола тез толиқади, деб кўрсатилган бўлса, унга текшириш вақтида тез ва қисқа вақтда бажариладиган топшириқлар берилади, агарда болада ўқув фаолиятига нисбатан салбий муносабат пайдо бўлган бўлса, ўйин ҳолатларидан фойдаланиш лозим бўлади ва ҳ.к. Текширилаётган болаларнинг дафтарларини ўрганиш у ёки бу малаканинг ривожланиш динамикаси, мактаб дастурини ўзлаштириш жара-

ёнида бола йўл қўядиган хатолари характери, қийинчиликлари ҳақида фикр юритишга имкон беради.

Болалар томонидан чизилган расмларни таҳлил қилиш ташхис қилишда катта аҳамиятга эга бўлиб, фақатгина тасвирий фаолият соҳасидаги боланинг техник имкониятлари ҳақидагина маълумот бермасдан, балки унинг кузатувчанлиги, тасаввур ва қизиқишлари доираси ва ҳ.к.лар ҳақида тушунча беради. Агарда бола чизган расм ғалати, ҳақиқатдан ташқари характерда бўлиб, унга тўғри тушунча бермаса у шизофрения билан касалланган деб таҳмин қилиш мумкин. Ақли заиф болалар мустақил танланган мавзуга доир расм чиза олмайдилар. Ақли заиф болалар чизган расмлар стереотип характерда бўлиб, аниқ тасаввурлар йўқлигидан далолат беради.

Педагогик ҳужжатлар синчиклаб ўрганиб чиққилганидан сўнг дефектолог болани текширишга киришади.

Комиссияда болани текшириш вақтида унинг ҳисоблаш операцияларини ўткази олиши ва математик тасаввурларининг шаклланганлиги аниқланади. Мактаб ўқувчиларининг билимлари дастур материаллари бўйича текширилади.

Агарда бола ўқиш малакаларини эгалланмаганлиги аниқланса унинг ўқиш малакасини текширишнинг ҳожати йўқ. Комиссияга юборилгунча мактабда ўқиган болаларнинг ўқиш ва ёзиш малакалари ўтилган материал ҳажмида текширилади.

Барча ҳолатларда болаларнинг билимларини улар ўқиётган синф дастури асосида текшириш лозим. Сўнгра қуйи синфларда ўтилган дастур материали асосида аниқланди.

Комиссияда боланинг ўқув малакалари ва билимларининг даражаси, энг аввало ўқиш, ёзиш, ҳисоблаш малакаларининг ҳолатини текширишга қаратилиши лозим.

Педагогик текширишнинг мақсади ўзлаштиришигина аниқлашдан иборат бўлмай, балки аввало боланинг таълимдаги қийинчиликларини таҳлил қилиш эканлигини ёддан чиқармаслик лозим.

Ўқиш. Ўқиш малакасини эгаллаб олмаслик ҳоллари турлича бўлиб, баъзан уларни ажратиш анча мураккабдир.

Қийинчиликлар ўқиш малакасида ҳам, шунингдек, мазмунли ўқиши ҳам кузатилади.

Ўқиш малакаси ривожланишида бир қатор босқичлардан иборат мураккаб йўлни босиб ўтади. Савод ўрганишга киришиб бола

кўпинча товуш таҳлилида қийналади. Бола қатор ҳолларда бўғинлаб ва сўзларни сидирғасига ўқишни эгаллаб олишда қийналади. Қийинчиликлар ҳарфларни эслаб қолишда ҳам кузатилади. Ақли заиф болалар олий нерв фаолиятларининг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, ўқиш малакаларини жуда қийинчилик билан эгаллайдилар ва унинг алоҳида босқичлари анча кўп вақтни талаб этади. Ақли заиф болаларда кўп кузатиладиган оғзаки нутқнинг нуқсонлари ҳам қатор қийинчиликларни келтириб чиқаради. Ҳар бир боланинг ўқишни эгаллашдаги қийинчиликларини синчиклаб таҳлил қилиш ва уларнинг характери ва сабабларини аниқлаш муҳимдир.

Ўқиш малакасидан ташқари педагог боланинг ўқиган сўзлари, гапларининг маъносини тушунганликлари, интонацияга аҳамият беришини, ўқиганлари бўйича саволларга жавоб бера олиши ва сўзлаб бера олишларига диққатини қаратиши лозим.

Ўқиш малакасини текширишда кесма ҳарфлар каби кўргазмалар зарурдир. Кўпинча боланинг ўқиш малакасини унга таниш ва таниш бўлмаган алифбедан фойдаланиб текширилади.

Боланинг ўқиш ва ёзиш малакасини ўрганишдаги қийинчиликларини таҳлил қилишда қуйидагиларга диққатни қаратиш зарур:

Болаларда мавжуд бўлган қийинчиликларнинг қайси бири унинг таълим ва тарбия шароитларига боғлиқ (педагогик қолақлик, ўқитишда нотўғри методларнинг танланиши, ўқишдан узоқ вақт орқада қолиб кетиш ва ҳоказолар).

Ўқишдаги ўзлаштирмасликни ўқитувчилар одатда:

- ҳарфларни эсдан чиқариш;
- ўқиш жараёнининг қийинчиликлари;
- ўқилган матнни тушунмаслик билан боғлайдилар.

Текшириш жараёнида қийинчиликларнинг сабабини аниқлаш учун юқорида кўрсатилганларга диққатни қаратиш лозим.

1. Бола кўпинча таҳмин қилиб, расмлар бўйича ўқийди, ёдлаб олади. Ўқишни ўрганишнинг аввалги босқичларида ўрганилмаганлар кейинги босқичларида қийинчиликларни юзага келтиради. Шунинг учун баъзи ҳолларда бола ўқиш ва ёзишни билса ҳам ҳарфларни билишнинг мустаҳкамлиги текширилади. Бола ўз қийинчиликларига қандай қарашини, уларни қандай енгизишга қарақат қилишига ҳам диққатни қаратиш зарур.

2. Ёзув ва ўқишнинг бузилишлари (дислексия ва дисграфия).

3. Ўқишни ўрганишда қийинчилик келтириб чиқарадиган бошқа омилларнинг мавжудлиги (талаффуздаги, нуқсонлар, эшитишнинг, кўришнинг пасайганлиги).

4. Боланинг ўқиш ва ўрганишда орқада қолишнинг асосий сабаби ақли заифлигидан деб таҳмин қилмаслик. Бошқа сабаблари тўлиқ тушунтирилса уни ёрдамчи мактабга юбориш ҳақидаги фикрларга шубҳа туғилади (айниқса боланинг ривожланиши орқада қолиши ҳақида бошқа шикоятлар бўлмаса). Бунда масала текширишнинг барча маълумотларини солиштириш йўли билан ҳал қилинади.

Болада ўқиш жараёнини текшириш учун қуйидаги дастурни тавсия этиш мумкин:

Боланинг ўқишга бўлган муносабати ва унинг ўқишни ўзлаштиришдаги ҳолатлар:

- Ўқиш қачон, қаерда ва ким томонидан бошланган?
- Қийинчиликлар бўлганми? Қайси босқичда? Қандай?
- Бола ўқишни яхши кўрадимми?
- Ўқиладиганларни эшитишни яхши кўрадимми? Бу саволларга жавоб ота-оналар ва бола билан суҳбатда олинади.

Ўқишга гайёргарлик.

- Гапни такрорлаш кўникмаси.
- Гапдан сўзни ажрата олиш кўникмаси.
- Товуш таҳлили (оғзаки). Сўзларни бўғинларга бўлиш, биринчи товушни ажратиш, алоҳида товушларни ажратиш, сўзлардаги товушларни тартиби бўйича такрорлаш.
- Ҳарфларни таниш, билишнинг мустақкамлиги. Ҳарфнинг номи. Ҳарфнинг номи бўйича кўрсатиш. Қайси ҳарфларни билмайди? Қайсиларини алмаштиради? Қайси ҳарфларга алмаштиради? Нечта ҳарфларни ва қайсиларини билади?

Ўқиш малакаси.

- Ўрганилган сўзларни ўқийдими? Тўлиқ сўз ёки жумлани ўқий оладими? Ҳарфлаб, бўғинлаб, сидирғасига ўқиш.

Боғланган ўқиш

Ўқиш тезлиги. Гапдаги алоҳида сўзларнинг маъносини тушуниш. Тиниш белгиларига, интонацияга риоя қилиш. Саволларга жавоб (ўқилган ёки тингланганларни сўзлаб) бериш.

Боланинг ўқиш малакасининг ҳолатини ўқийдиган синф дастурига мос келиши.

Ёзиш

Ёзишга ўргатишнинг дастлабки босқичида эшитиш анализаторининг аниқ ишлаши катта аҳамиятга эга.

- Ёзилиши лозим бўлган сўзларнинг товуш тузилишини таҳлили.

- Сўзни ташкил қиладиган товушларнинг кетма-кетлигини аниқлаш.

- Товушларни аниқлаш (эшитилаётган товуш вариантларини аниқ умумлашган товушларга айлантириш).

Буларга боғлиқ равишда қуйидагиларга диққатни қаратиш лозим:

1. Ёзилиши лозим бўлган сўзларнинг товуш тузилишини етарлича таҳлил қилинмаслиги, ҳарфларни яхши эсда сақлаб қолмаслик, яхши билмаслик, эшитилиш бўйича яқин товушларни (жарангли ва жарангсиз), ҳарфларни алмаштириш ёзувдаги хатоларга олиб келади. Шулар билан биргаликда кўриш анализаторининг иши билан боғлиқ бўлган ёзув техникасига ўрганишдаги қийинчиликларга ҳам диққатни қаратиш лозим.

2. Дафтар варағида қатор бўйича ёзишдаги, чамалашдаги, йўналишдаги қийинчиликлар (ойнаванд ёзув).

3. Ёзувга ўрганишда қалам ва ручкадан фойдалана билмасликда ифодаланадиган қийинчиликлар. Ҳаракатларнинг (ҳаракатларнинг мослашуви) нотўғрилиги, аниқ эмаслиги, кўлларнинг енгил титраши. Бундай қийинчиликлар боланинг ҳаракат тизмини ривожланишнинг етишмовчиликларидан дарак беради.

Ёзиш вақтида боланинг ишлаш қобилиятининг ўзгарувчанлиги, унинг умумий ҳолатига ҳам эътибор бериш лозим.

Ҳар бир бола учун характерли бўлган қийинчиликларни аниқлаш учун қуйидагиларни кузатиш зарур:

Кўчириб ёзиш жараёни:

- қай гарзда кўчиради: бутун сўзлар билан, ҳарфлаб, талаффуз қилиб туриб ва ҳ.к.;

- кўчиришни нималар қийинлаштиради;

- хатолар характери, ўзини назорат қилиш. Чарчашнинг ёзишга таъсири.

Мустақил ёзиш:

- алоҳида сўзларни, гапларни ёзиш;

- диктовка остида ёзиш, ёзиш суръати, характери, хатолар;

- ёзма нутқдан мустақил фойдаланиш (ўз фикрини ёзма равишда ифодалай олиш).

Ҳисоблаш

Ақли заиф болаларда кўпинча механик малакалар шаклланган бўлиб, улар ҳақиқий, реал тасаввурлар билан боғланмаган бўлади. Мураккаб ҳисоб кўп ҳолларда предметларни санаш билан мос бўлмайди. Ақли заиф болаларда сон ҳақида, соннинг тузилиши ва арифметик тушунчалар ҳақида аниқ тасаввурлар бўлмайди. Ақли заиф бола умумтаълим мактабда ўқиётиб бошқча болалар қилаётганларга тақлид қилишга ҳаракат қилади. Кўпинча ақли заиф бола арифметик тушунчаларни тақлид қилиб, механик равишда, ҳисоб малакаларини онгсиз тарзда ўзлаштириб оладилар. Шунинг учун болани текширишда аввало қуйидагиларга аҳамият бериш лозим:

1. Сонлар қатори ҳақидаги тушунчалар (тўғри ва тескари санаш). Сонларни таниш.

2. Миқдор ҳақидаги тушунчалар, сўралаётган сондаги предметларни билиш кўникмаси.

3. Сон тузилиши ҳақидаги тушунчалар.

4. Сонлар нисбати ҳақидаги тушунчалар (кўп, кам, қанча).

5. Арифметик ҳисоб ҳақидаги тасаввурлар.

6. Ҳисоблашни амалда қўллаш, пулларни ҳисоблаш.

7. Мисол ва масалалар ечиш. Масалани режалаштириш.

Масала шартини ва ечимини ёзиш.

8. Боланинг билим ва малакаларини у таълим олаётган синф дастурига мослиги.

Текшириш қуйдагича олиб борилади: аввал болага мактабда ўтилган материал, сўнгра унинг тушунчаларига мос материал берилади. Боланинг кўрсатишга, тушунтиришга, баҳолашга, иш суръатига бўлган муносабатига алоҳида аҳамият берилади. Текшириш жараёнида турли кўргазмали қуроллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Юқорида кўрсатилган барча томонларни кузатиш бола фаолиятининг мотивларини ва унда келиб чиқадиган қийинчиликларнинг характерини тушунишга ёрдам беради.

Боланинг мактаб (ўқув) малакаларини текшираётиб педагог ўз олдига боланинг нимани билиш ёки билмаслигини аниқлашнинг нигина эмас, балки унинг мақсадга йўналган ҳолда ишлай олишини, диққатини топшириқча қарата олишини, ўзига таниш бўлган материални тушунишини ва қийинчиликларни қай тарзда енгишни аниқлаш вазифасини кўяди.

Бола фаолиятининг хусусиятларини кузатиш методи

Бола фаолиятининг ҳар хил турларини таҳлил қилаётиб, педагог энг аввал қуйидаги масалаларни аниқлаб олади.

1. Мақсадга йўналганлиги.
2. Турғунли.
3. Онглилиги.
4. Маҳсулдорлиги.

Боланинг ота-онаси, ўзи билан суҳбатлашиш, педагогик тавсифни ўрганиб биз унинг амалий, маиший ва меҳнат фаолияти ҳақида тасаввурга эга бўламиз. Баъзи ҳолларда болага топшириқлар бериш мумкин, масалан, пальтони тугмасини қадаш, ботинканинг ипларини боғлаш ва ҳ.к. Бундай топшириқларнинг бажарилишини кузатаётиб педагог бола моторикасининг ҳолати, ўз фаолиятини ташкил этиш кўникмалари ҳақида тасаввурга эга бўлади. Боланинг ўқув фаолиятини юқорида кўрсатиб ўтилган нуқтаи назардан ўрганиш унинг билиш жараёнларини ўрганиш каби муҳимдир. Ўқувчининг ўқув фаолиятини фақатгина интеллектуал томонигагина таяниш тўғри бўлмайди. Фаолиятнинг бузилишлари, мақсадга йўналганликнинг, турғунлик ва маҳсулдорликнинг етишмовчиликлари, мотивациянинг ривожланмай қолганлиги (фаолиятга муносабат) интеллект сақланиб қолган ҳолларда ҳам салбий натижалар беради. Энг аввал боланинг мактабга, мактаб кун тартибига, китобга ва дафтарга, дарсга, ўртоқларига бўлган муносабатини аниқлаб олиш лозим. Боланинг ўз ишига берилган баҳога бўлган муносабати ва ўзини баҳолаши ҳам қизиқиш уйғотади. Боланинг онги ва ҳаётида (айниқса таълимнинг дастлабки босқичларида) мактабнинг қандай аҳамиятга эгалиги ўзлаштириш учун муҳимдир. Боланинг ўқув топшириқларини бажаришда мақсадга йўналганлиги, ўқиш жараёни ёки предметга бўлган қизиқиш, қийинчиликларни енгиш кўникмаси, кўрсатма ва ёрдамдан фойдалана олиши, ўз ишини гашкил этишига диққатни жалб этиш лозим.

Ишлашдаги турғунлик, диққатнинг тарқалмаслиги ва толиқмаслик, мотивацияларнинг мавжудлиги катта аҳамиятга эга.

1. Топшириқни бажариш вақтида боланинг нутқий фаоллиги.
2. Ўз нутқида аввалги тажрибасини намоён эта олиш кўникмаси.
3. Бола эшитаётган, кўраётган, ўқиётганларини тўғри тушунганлиги.

4. Боланинг нутқида тақлидий элементларнинг мавжудлиги.

5. Нутқ боланинг фаолиятида етакчи режалаштирувчи ролни бажарадимми ёки нутқ фаолиятдан ажралиб қолганми?

Боланинг ўйин фаолияти билан танишиш фақатгина ташхисни аниқлашгагина эмас, балки боланинг педагогик имкониятларини, унга ёндошиш хусусиятларини аниқлашга ёрдам беради. Ўйинчоқлар боладаги тормозланишни бартараф этади. Баъзан шундай ҳолатлар ҳам бўладики, фақат ўйинчоқлар орқали болани топшириқни бажаришга ундаш мумкин. Ўйинда бола ўзининг ижобий имкониятларини юзага чиқаради.

Педагогик текширишнинг умумий таҳлили

Педагогик текшириш асосида педагог-дефектолог фақатгина боланинг билим даражаси ҳақида хулоса чиқармасдан, балки мавжуд қийинчиликлар нималардан келиб чиққанлиги, уларнинг асосида нималар ётишини тушуниб олади.

Текшириш натижаларини таҳлил қилиш вақтида асосий диққат боланинг берилган топшириқни мустақил бажариш қобилияти, лозим бўлганда ёрдамни қабул қилиши ва ўзлаштирилган ҳаракат усулидан ўхшаш шароитларда фойдаланишга қаратилади.

Интеллекти меъёридаги болалар уларга кўрсатилган ва тушунтирилган ҳаракат усулидан бошқа шароитда ҳам фойдалана оладилар. Педагогик назоратдан қолган, руҳий ривожланиши сустлашган, анализаторларида турли нуқсонлари бўлган болалар таълимни етарли даражада ўзлаштира олиш имкониятларига эга бўладилар.

Берилган топшириқларни бажариш жараёнида болани кузатаётиб педагог-дефектолог кўрсатмани тушуниш хусусиятлари ва фаолияти характерини, хулқини кўздан кечириб бориш, топшириққа қизиқишини, олинган натижаларни тўғри баҳолай оладими, мақтов ва танбеҳга қандай муносабатда бўлишига эътибор бериши лозим.

Ақли заиф болалар кўрсатиш ва тушунтиришдан кейин ҳам ўхшаш топшириқларни янги топшириқдай бажаришга қийналадилар. Алоҳида анализаторлари доирасида яққол ифодаланмаган нуқсонлари бўлган болалар берилган кўрсатмаларни қийинчилик билан қабул қиладилар, шунинг учун нутқида ва эшитишда кам-

чиликлари бор, деб тахмин қилинган болаларга топшириқнинг мақсадини кўргазмали равишда ёритиб бериш тавсия этилади. Масалан, кўриш ўтқирлиги пасайган болаларга тушунтиришда сақланган нутқ, эшитиш ва сезиш функцияларига таянилади.

Боланинг ёрдамчи мактабда ўқиши лозимлиги ҳақидаги хулоса ишонарли тарзда асосланиши керак.

Бола ёрдамчи мактабда ўқиши лозим эмас деган ҳолатларда, педагог боланинг билим даражаси, потенциал имкониятлари ҳақида ўз хулосасини чиқариши керак. Олинган барча маълумотлар ва хулосалар комиссияда бошқа мутахассислар билан муҳокама қилинади.

МАКТАБГАЧА ВА КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ БОЛАЛАРНИ ЛОГОПЕДИК ТЕКШИРИШ

Болаларни ёрдамчи мактабга саралаш масаласини ҳал этишда логопедик текшириш муҳим ўрин эгаллайди. Интеллекти сақланган ҳолда бирламчи нутқ нуқсонига эга бўлган болаларни ёрдамчи мактабга юбормаслик учун нутқ нуқсонларининг сабаблари ва характерини синчиклаб ўрганиш жуда зарурдир.

Артикуляция аъзолари

Текширишнинг мақсади-артикуляция аъзоларининг тузилиши ва ҳаракатчанлигидаги нуқсонларни аниқлашдир (жағ, тишлар, танглай, тил, лаблар). Текшириш оғиз бўшлиғини кўздан кечириш орқали амалга оширилади.

Текшириш усули. Нутқ аппаратининг ҳаракат функциясининг ҳолатини аниқлаш учун болага намуна ёки сўз кўрсатмаси асосида тил, лаб, юмшоқ танглайнинг асосий ҳаракатларини бажариш таклиф этилади. Ҳаракатларни бир неча марта такрорлашдан сўнг баҳолаш лозим.

Топшириқнинг бажарилиш таҳлили . Артикуляция аъзолари ни текшириш жараёнида дислалия, дизартрия, ринолалиядаги нутқнинг товуш томонидан бузилишларини келтириб чиқарадиган турли характердаги ва мураккабликдаги нуқсонлар аниқланиши мумкин.

Артикуляция аппаратининг тузилишидаги анатомик нуқсонлар органик дислалиядаги товушлар талаффузининг турли бу-

зилишларини келтириб чиқаради. Қаттиқ ва юмшоқ танглайда ёриқларнинг бўлиши (ринолалия) овознинг манқаланиши ва кўп товушлар талаффузининг бузилишига олиб келади. Баъзи ҳоллардагина ринолалияда фақатгина овоз тембри бузилиб, аммо товушлар талаффузи нисбатан меъёрида бўлиши кузатилади.

Артикуляция аппарати функциясининг бузилиши дизартрияга олиб келади (енгил, ўрта ва жуда оғир даражадаги).

Артикуляция аппаратининг нуқсонлари доимо ҳам оғир нутқ нуқсонларининг асосий сабаби бўлмаслиги мумкин.

Имбецил ёки дебил даражадаги олигофрен болаларда артикуляция ҳаракатларига тақлид қилиш қобилиятнинг пасайганлиги, мураккаб ҳаракат малаканинг ҳосил бўлишидаги қийинчиликлар инертлик ва моториканинг ривожланмай қолиши билан боғлиқ.

Нутқ

Текшириш объекти импрессив (тушуниш) ва экспрессив (фаол) нутқдир.

Нутқнинг икки томони ҳам бир вақтнинг ўзида бир хил усуллар ва бир хил дидактик материаллар ёрдамида текширилади. Аммо, нутқни тушунишни текширишда оғзаки жавоб талаб этилмайди.

Нутқни тушунишни бузилиши турли даражада бўлиши мумкин. Текшириш жараёнида фонематик эшитиш ҳолати (нутқдаги товушларни идрок этиш), алоҳида сўзларнинг маъносини, жумлаларни ва сўзлаб берилган ёки ўқиб берилган кичик ҳикоянинг мазмунини тушуниш аниқланади.

Фонематик эшитиш

Фонематик эшитишни текшириш нутқдаги товушларнинг дифференциясини аниқлашга қаратилади.

Текшириш усули. Дастлаб физиологик эшитишнинг сақланганлигига амин бўлиш лозим. Сўнгра болага бир-бирдан кескин фарқланувчи ва ўхшаш товушларни бошқа товушлар орасидан ажратиш таклиф этилади.

Масалан, унли товушлар (а, о, у) ичидан «у» ни, «б, д» дан «д» товушини ажратиш. Масалан, бола ушбу товушларни эшитганида қўлини кўтариш лозим.

Болалар жарангли ва жарангсиз ва товушлари эшитиб ажратишда қийналишлари мумкин.

Уларга қуйидаги товушлар жуфтини – п-б, б-п, с-ш, ш-с, р-л ва бўғинларини (ушбу товушлардан тузилган) – са-ша, са-жа, да-та, па-ба ва ҳ.к.ларни такрорлаш таклиф этилади.

Бунда сирғалувчи, шовқинли, жарангли ва жарангсиз ундош товушларни ажратишига диққат қаратилади.

Топшириқни мураккаблаштириб, бирдан 3-4 товушларни, масалан п-б-п ёки содда бўғинларни такрорлаш (ба-па, да-та, ва-фа) сўралади. Бу усул ёрдамида боланинг нутқ товушларини ажрата олиши аниқланади. Болага акустик ва артикуляция жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган товушлардан тузилган сўзларни дифференциация қилишни ҳам таклиф этиш мумкин. Масалан, сим-шим, куз-туз, бош-тош ва ҳ.к. Текширувчи бу сўзларни айтади ва боладан шу сўзларга мос расмларни топиш сўралади.

Топшириқнинг бажарилиши таҳлили. Фонематик идроки ривожланмаган болалар ўхшаш товушларни тўғри такрорлай олмайдилар, тўғри ёзмайдилар, товушларга мос ҳарфларни топа олмайдилар. Фонематик идрокнинг кўпол бузилишларида қатор корреляцияланувчи фонемаларни ажрата олмайдилар, фонематик идрокнинг қисман ривожланмаганлигида эса бошқаларини яхши ажратган ҳолда бир гуруҳдаги товушларни аниқлай олмайди. Аммо, ана шу қийинчиликлар ҳам сўз таркибидан товушларни ажратиш ва фарқлашда хатоларга олиб келади ва сўзнинг товуш таҳлили ва синтезининг шаклланишига тўсқинлик қилади.

Нутқни тушуниш

Нутқни тушунишни махсус текшириш, суҳбат вақтида олинган дастлабки маълумотларни аниқлашга хизмат қилади.

Тегишириш усули. Энг оддий усул – бола олдидаги ёки расмда тасвирланган предметларни кўрсатишини таклиф этишидир.

Маълум бўлган усуллардан яна бири бола томонидан бир неча сўз кўрсатмасининг бажарилишидир.

Содда кўрсатмаларни тушуниш. Болага «Дафтарни ол», «Қаламни қўй» каби оддий кўрсатмаларни бажариш таклиф этилади. Кўрсатмага мос ҳаракат қилиш унинг тушунганлигидан далолат беради.

Мураккаб кўрсатмаларни тушуниш. Болага кетма-кетликда қуйидаги турдаги мураккаб кўрсатмаларни бажариш таклиф қилинади: «Эшикни ёп ва чироқни ёқ», «Дафтарни партага қўй ва қаламни ол».

«Устида», «ичида», «ёнида», «орқасида», «тагида» каби кўмакчи сўзларни тушуниш. Болага «Қаламни китобни устига қўй», «Қаламни китобни тагига қўй» каби кўрсатмаларни бажариш таклиф этилади.

Гаплардаги мураккаб боғланишларни тушуниш. Бунинг учун куйидаги усуллардан фойдаланилади:

- Қайси жумла тўғри, аниқла: «Баҳор фаслидан ёз фаслидан аввал келадими ёки ёз баҳордан олдин келадими?»

- Тингла ва саволга жавоб бер: «Болалар итнинг кетидан югуряпти. Ким олдин югуряпти?».

Боғланган матнни тушуниш. Тушунишни текшириш учун болага кичик ҳикояни эшитиш ва саволларга жавоб бериш таклиф этилади.

Тошириқнинг бажарилиш таҳлили Имбецил даражадаги ақли заиф болалар таомилда кўп учрайдиган предметларнинг расмларини кўрсата оладилар. Боғланган матннинг мазмунини эса тушуниш улар учун мураккабдир.

Дебил даражадаги ақли заиф болалар (бирламчи нутқ нуқсонига эга бўлмаган) ҳаётий ҳолатлар билан боғланган содда сўз кўрсатмаларни ҳеч қандай қийинчиликларсиз бажарадилар. Кетма-кетликдаги бир неча содда ҳаракатларни талаб қиладиган мураккаб сўз кўрсатмаларини тушунишда фикрлашни талаб этадиган кўрсатмаларни бажаришда қийинадилар. Боғланган матн мазмунини қийинчилик билан тушунишлари мумкин ва матннинг алоҳида, кўпинча аҳамиятга эга бўлмаган жойларини ўзлаштира оладилар.

Интеллекти сақланган заиф эшитувчи болаларда нутқни тушуниш лексик материалнинг ва кўрсатманинг грамматик жиҳатдан тузилиши ва берилаётган саволларнинг қандайлигига боғлиқ. Эшитишда нуқсонни бўлган болалар томонидан матнни тушунишдаги қийинчиликлар кўп ҳолларда нутқнинг ривожланмаганлиги билан (луғат бойлигининг камлиги, агграматизмлар) боғлиқдир. Сўзларни ва иборатларни нотўғри тушуниш баъзан матннинг мазмунини тушунмасликка олиб келади.

Интеллекти меъёрида бўлган, ammo нутқида нуқсонни бўлган болалар томонидан тошириқларнинг бажарилиши нутқий нуқсоннинг намоён бўлиш даражасига боғлиқ. Гапирмайдиган ёки гудирлайдиган болалар уларга қаратилган нутқни вазиятга қараб тушунадилар. Ҳаётда кўп қўлланиладиган сўз кўрсатмаларини

улар тўғри бажарадилар. Агарда топшириқ сал бошқа тарзда бўлса, масалан, «китобни қаламни тагига қўй», нотўғри ҳаракатларни кузатиш мумкин. Бундай болалар учун лексика катта роль ўйнайди, грамматик шаклларнинг аҳамиятини эса тушунмайдилар. Жумлалар нутқ даражасида тушунишдаги хатолар камроқ учрайди.

Товушлар талаффузи

Товушларнинг талаффузи сўз, бўғин ва сўнгра алоҳида товушларни мустақил ёки такрорлаш йўли билан текширилади.

Текшириш усули. Махсус танланган предметли расмлардан фойдаланилади.

Бола мустақил равишда расмни номлаши лозим. Агарда текширилаётган товуш сўзда тўғри талаффуз этилса, болага ушбу сўзни логопед кетидан такрорлаш таклиф этилади, сўнгра бола товушни алоҳида талаффуз қилиши керак (ундош товушлар очик ва ёпиқ бўғинларни талаффуз этиш йўли билан текширилади).

Бола текширилаётган товушдан мустақил нутқда қандай фойдаланишни аниқлаш учун шу товуш кўп иштирок этган сўзлардан тузилган бир-икки гапни такрорлаш таклиф этилади.

Сўзларда товушларни нотўғри талаффуз қилиш кўпинча сўзнинг бўғин тузилишини бузилиши билан (товушлар ва бўғинларни алмаштириш, ташлаб кетиш ва ортиқчасини қўшиш) бирга келади. Бундай ҳолларда болага мустақил ва такрорлаб талаффуз этиш учун турли бўғин тузилишидаги сўзлар берилади.

Топшириқларнинг бажарилиши таҳлили. Товушлар талаффузидаги нуқсонлар бузиб талаффуз этиш, алмаштириш, ўрин алмаштириш тарзида намоён бўлади. Шу билан биргаликда турли нутқ нуқсонларини бир-биридан фарқлашга ёрдам берадиган белгилар ҳам мавжуд.

Функционал ва механик дислалияда (ринолалиядан ташқари) алоҳида товушларнинг талаффузини бузилишлари кузатилади.

Дизартрияда нутқ манқаланган, ноаниқ характерга эга бўлади. Барча товушлар бурунлашган тарзда талаффуз этилади. Овоз монотон, заиф, кўпинча бўғиқ бўлади, нутқнинг суръати секинлашган.

Товушлар талаффузининг бузилишлари болалар ривожланишидаги турли нуқсонларда кузатилиши мумкин. Товушлар та-

лаффузи бузилишларининг намоён бўлиш даражаси (дислалия, дизартрия, мотор алалия) ақли заиф болаларда интеллектуал етишмовчилик даражасига боғлиқ бўлади.

Кўпчилик руҳий ривожланиши сустрлашган болаларда говушлар талаффузининг бузилишлари кузатилмаслиги мумкин, аммо нутқнинг тушунарлилиги ноаниқ бўлиш ҳоллари ҳам кўп учрайди.

Эшитишнинг пасайишида сўзларнинг бузилишига қарамай кўп ҳолларда сўзларнинг контури сақланиб қолади. Бундай болалар учун жарангли ва жарангсиз говушларни алмаштириш (жаранглиларни жарангсизлантириш) характерлидир.

Луғат бойлиги

Луғат бойлигини текширишда боланинг сўзи (говуш комплекс сифатида) предметнинг бедгиси, ҳаракатига мослаш ва нутқда ундан тўғри фойдаланиш кўникмаси аниқланади.

Текшириш усули. Расмлар материали тўплами кўп учрайдиган, аммо жуда кенг тарқалмаган (булут, токча, сиёҳранг) предметлар, ҳаракатлар, сифатлар тасвирдан иборат бўлиши лозим. Бундан ташқари бир бутун предметнинг ва унинг қисмларини тасвирлари (дераза, токча, форточка) ҳам керак. Расмлар материали мавзулар (ўқув қуролилари, ўйинчоқлар, транспорт) ёки вазиятли белгилар бўйича (магазин, устахона, синф) танланади.

Текшириш вақтида шундай усуллардан фойдаланиладики, улар боланинг у ёки бу сўздан нутқда фойдаланишини, берилган сўздан ёки воқеабанд расмдан гап тузиш, гапни тугата олишини аниқлашга ёрдам беради.

Текшириш натижаларини таҳлил қилиш. Имбецил даражадаги ақли заиф болалар содда, таомилдаги сўзларнигина тушунадилар ва ишлатадилар, уларнинг маъносини тушунтириб бера олмайдилар.

Дебил даражадаги ақли заиф болаларнинг сўз заҳираси кам бўлади. Кўп сўзларни ноаниқ шаклда ишлатадилар (масалан, тумшуқ сўзи ўрнига «бурун» сўзи).

Руҳий ривожланиши сустрлашган болаларнинг сўз заҳираси камбағал ва кам дифференцирлашган, пассив луғати фаол луғатдан устун бўлади.

Интеллекти бирламчи сақланган эшитишида нуқсони бўлган болаларнинг сўз заҳираси чегараланган бўлчб, предмет ва ҳаракатлар номини алмаштирадилар.

Мотор алалик болаларда луғат бойлигининг камлиги бошқа нутқ нуқсонлари билан биргаликда намоён бўлади.

Грамматик қурилиш

Тилнинг грамматик қурилишининг шаклланиш ҳолатини аниқлаш – логопедик текширишнинг муҳим вазифаларидандир.

Текшириш усули. Фойдаланиладиган гапларнинг турларини аниқлаш учун махсус танланган расмлардан фойдаланилади. Бундай расмлар асосида турли конструкциядаги гаплар тузиш мумкин. Масалан, содда гап (бола йиғляпти), содда ёйиқ гап (қиз кўғирчоқни чўмилтиряпти, отаси газета ўқияпти).

Саволлар ёрдамида юқоридаги гапларнинг тузилишини мураккаблаштириш мумкин. (Қиз китоб ўқияпти. Қандай қиз? Қанақа китоб?)

Мураккаб гапларни икки ёки ундан ортиқ ҳаракатлар тасвирланган расмлардан фойдаланиб тузиш мумкин.

Текшириш вақтида отларнинг келишикларда турлай олиш кўникмасини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Боланинг мустақил нутқида кўмакчи сўзлардан фойдаланиш кўникмаси, бирликдан кўплик отлар ясай олиши текширилади.

Текшириш натижаларини таҳлил қилиш. Бунда боланинг фойдаланадиган гаплар характери, уларнинг тузилиш хусусиятлари, сўзлардаги синтактик боғланишларни ифодалай олиш кўникмалари эътиборга олинади. Нутқнинг луғат бойлиги ва фонематик томонини текшириш натижаларини ҳам эътиборга олиш муҳмдир.

Имбецил дажадаги ақли заиф болалар нутқи одатда бир неча сўзлардан (асосан, алоҳида предметларнинг номларидан) иборат бўлади.

Дебил даражадаги олигофрен болалар нутқининг грамматик қурилиши уларнинг умумий нутқий ривожланиш даражасига мос бўлади. Улар содда, йиғиқ гаплардан фойдаланадилар.

Руҳий ривожланиши сустлашган болаларда ҳам нутқнинг қурилишини шаклланиши орқада қолади. ПРС болалар фаол нутқда равиш, аниқловчи, тўлдирувчилардан жуда кам фойдаланадилар.

Заиф эшитувчи болалар нутқининг грамматик қурилиши ҳам бузилган бўлади. Улар фойдаланадиган жумлалар аграмматик характерга эга. Гап тузишда улар у ёки бу қисмларни ташлаб кетадилар. Келишик кўшимчаларини, суффикслардан фойдаланишда характерли хатоларга йўл қўядилар.

Мотор алалик болалар ўз фикрларини баён қилишда синтактик ва морфологик даражадаги қийинчиликларга учрайдилар. Улар ишлатадиган гаплар одатда қисқа, элементар, стереотип тарзда бўлади.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I БОБ. Илк ёшдаги болаларни психологик-педагогик текшириш	4
Психологик-педагогик текшириш тамойиллари, методлари ва вазифалари	4
1 ёшгача бўлган болаларни текшириш	9
Кўриш реакцияларини текшириш	10
Эшитиш реакцияларини текшириш	11
Предметлар билан ҳаракатларни текшириш	12
Ҳиссий реакцияларни текшириш	13
Овоз реакцияларини текшириш	15
2-3 ёшдаги болаларни текшириш	15
Психологик-педагогик текшириш натижаларини таҳлил қилиш	20
Илк ёшдаги болаларни логопедик текшириш	22
Бир ёшгача бўлган болаларни логопедик текшириш	25
Икки ёшдаги болаларни логопедик текшириш	31
Логопедик текшириш натижаларининг таҳлили	37
II БОБ. Мактабгача ёшдаги болаларни психологик-педагогик жиҳатдан текшириш	46
Мактабгача ёшдаги болаларни психологик текшириш тамойиллари ва методлари	46
Мактабгача ёшдаги болаларни психологик текшириш	52
Мактабгача ёшдаги болаларни педагогик жиҳатдан текшириш	63
III БОБ. Кичик мактаб ёшидаги болаларни психологик ва педагогик текшириш	65
Кичик мактаб ёшидаги болаларни психологик текшириш	65
Коос кубиклари	67
Кичик мактаб ёшидаги болаларни педагогик текшириш	87
Мактабгача ва кичик мактаб ёшидаги болаларни логопедик текшириш	95

Д.А. НУРКЕЛДИЕВА, Я.Е. ЧИЧЕРИНА

**ИЛК, МАКТАБГАЧА ВА КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ
БОЛАЛАРНИ ПСИХОЛОГИК, ПЕДАГОГИК ВА ЛОГОПЕДИК
ТЕКШИРИШ**

Ўқув-услубий нашр

**Муҳаррир
Д.ЭШОНХЎЖАЕВА**

**Бадий муҳаррир
Б.БОЗОРОВ**

**Тех. муҳаррир
Е.ДЕМЧЕНКО**

**Мусахҳиҳ
З.ХАСАНОВА**

**Компютерда саҳифаловчи
Е.НАЗАРОВА**

Оригинал макет "El-Press" МЧЖда тайёрланди

Босишга 13.04.2007 й.да рухсат этилди.
Гарнитура LexTimes Cug+Uzb. Бичими 84x108 1/32.
Босма тобоғи 3,25. Шартли босма тобоғи 5,46.
Адади 500 нусха. Буюртма № 103.
Баҳоси келишилган нархда.

«Янги аср авлоди» нашриёт-матбаа марказида тайёрланди.
«Ёшлар матбуоти» босмахонасида босилди.
700113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар
Нашр бўлими: 278-36-89, маркетинг бўлими: 128-78-43
Факс: 173-00-14, e-mail: yangiasravlodi@mail.ru